

Holmestrand
kommune

Kulturminneplan for Sande

Holmestrand
kommune
14.04.2021

Forord

Kulturminner og kulturmiljøer forteller om vår historie, og bidrar i å skape tilhørighet i små og store fellesskap og å gi dybde til samfunnet. Mange kulturminner går tapt hvert år som en konsekvens av utvikling og vekst. Ofte er utvalget kulturminner vi sitter igjen med en konsekvens av disse kreftene, fremfor et bevisst valg hvor samfunnets mest verdifulle kulturminner har blitt ivaretatt. Det er ønskelig at også fremtidige generasjoner kan få glede av kulturarven. Bevisstgjøring og formidling omkring sporene etter vår felles historie kan skape viktige opplevelser for kommunens innbyggere og bidra til økt kunnskap, tilhørighet, identitet, og ansvarsfølelse. Kulturminner kan også generere målbare verdier i form av f.eks. turisme, økt eiendomsverdi, bedre folkehelse eller flere arbeidsplasser. Å ta vare på kulturminner er en investering for fremtiden og en viktig ressurs i nåtiden.

Kommunestyret vedtok Kulturminneplanen for Sande i sitt møte 14. april 2021. Rettelser er gjort etter vedtak.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning	6
1.1	Planens formål	6
	Kulturminneplanen sørger for at:	6
	Planen skal i tillegg:	6
1.2	Avgrensinger	6
1.2.1	Tid	6
1.2.2	Geografi	7
1.3	Plantype	7
1.4	Prosess	7
1.5	Aktører og lovverk	8
1.5.1	Aktører	8
1.6	Registreringer og oppslagsverk over kulturminner i Sande	9
1.6.1	SEFRAK-registeret	9
1.6.2	Askeladden	10
1.6.3	Kulturminnesøk	10
1.6.4	NB!-Registeret	10
1.6.5	Kulturminneregistreringene til Sande historielag fra 2008	10
1.6.6	Sandeboka	10
1.6.7	Andre oppslagsverk og kilder	10
1.7	Bestemmelser og retningslinjer til kommuneplanens arealdel	11
2	Hvordan vurderer vi kulturminner og kulturmiljøer?	13
3	Kulturhistorisk riss	15
3.1	De første bosetterne	15
3.2	Bronsealdereliten	17
3.3	Kortreist jern og endringer i maktstrukturen	18
3.4	Tro og religion	19
3.5	Landbruk og industri	19
3.6	Ferdsel og knutepunkter	22
4	Verdifulle kulturmiljøer og kulturminner i Sande	23
4.1	SEFRAK-registrerte bygningen innenfor langsiktige utviklingsgrense	23
4.1.1	Sentrum	24
4.1.2	Dunihagan	33
4.1.3	Selvik	34
4.1.4	Kverntangen	34
4.2	Forsvar, krigsminner	38

4.2.1	Bøplassen – eksersersplass og telthus	38
4.2.2	Fangeleir for russiske krigsfanger på Guriløkka.....	39
4.2.3	Hanekleiva stridsanlegg.....	40
4.2.4	Inskripsjon - «Håkon 7»	42
4.2.5	Inskripsjon - «FRED 1945»	42
4.2.6	Maskingeværreder på Holm.....	43
4.3	Tro og religion.....	43
4.3.1	Kulturmiljø 1: Prestegårdsalléen med kirke og prestegård.....	43
4.3.2	Bekkestranda kapell – fra bedehus til kapell	51
4.4	Ferdsl.....	52
4.4.1	Kulturmiljø 2: Bergstigen	53
4.4.2	Kulturmiljø 3: Hanekleiva	55
4.4.3	BP, Shell eller Esso? – tre bensinstasjoner innenfor 100 meter.....	57
4.4.4	Galleberg jernbanestasjon.....	59
4.4.5	Rode- og milesteiner.....	59
4.5	Landbruk og fiske.....	60
4.5.1	Gårder	60
4.6	Industri og næring.....	64
4.6.1	Kulturmiljø 4: Garnbakken på Mørkassel.....	64
4.6.2	Kulturmiljø 5: Kommersøya	66
4.6.3	Kulturmiljø 6: Selvikvassdraget.....	69
4.6.4	Kulturmiljø 7: Torvstrøfabrikken på Husemyr	72
4.6.5	Kulturminne: Drammen Ullvarefabrikk	73
4.6.6	Kulturminne: Borgen gruve.....	75
4.7	Samfunn- og sosialhistorie	77
4.7.1	Kulturmiljø 8: Galleberg.....	78
4.7.2	Kulturminne: Fremad.....	81
4.7.3	Kulturminne: Gamle Haga skole	83
4.7.4	Kulturminne: Klokkergården.....	84
4.7.5	Kulturminne: Kornmagasinet.....	85
5	Handlingsplan – tiltak perioden 2021 – 2023	88
	Vedlegg 1: Adresse/koordinater til alle kulturminner og kulturmiljøer omtalt i planen.....	91
	Vedlegg 2: Definisjoner og vernekategorier	95
	Definisjoner	95
	Vernekategorier.....	97
	Vedlegg 3: Lovverk.....	102

Lov om kulturminner	102
Plan- og bygningsloven.....	102
Andre lover	102
Vedlegg 4: Tilskuddsordninger	104
Vedlegg 5: Litteraturliste	109

1 Innledning

Kulturminneplanen er delt opp i tre deler. Den første delen omhandler mål, avgrensninger, lover, føringer og aktører som er relevante innenfor kulturminneforvaltningen. I den andre delen presenteres et kort historisk riss og en oversikt over de viktigste kulturminner og kulturmiljøer i Sande, med et spesielt fokus på de langsiktige utviklingsområdene. Planens tredje del inneholder en handlingsdel med prioriterte tiltak.

1.1 Planens formål

Kulturminneplanen sørger for at:

- Flere kulturminner og –miljøer ivaretas og synliggjøres.
- Representative kulturminner og –miljøer bevares for fremtiden.
- Kulturminner og –miljøer synliggjøres og formidles på en lett tilgjengelig måte.
- Bevissthet omkring kulturminner og kulturmiljøer økes.

Planen skal i tillegg:

- synliggjøre og øke kompetansen om kulturminner og kulturmiljø i kommunens administrative virksomhet.
- være et grunnlag for å sikre vernehensyn i kommunen og være et verktøy i arbeidet med plan- og byggesaker.
- styrke kulturminnevernet ved å sikre forutsigbarhet og langsiktighet i kommunens kulturminneforvaltning.
- bedre oversikt over og vurdering av verneverdien til viktige nyere tids kulturminner og kulturmiljøer i kommunen

1.2 Avgrensninger

Planen er ikke tenkt som en uttømmende og statisk oversikt over viktige kulturminner og kulturmiljøer, men er ment til å rette fokuset på et utvalg av de viktigste kulturminnene i området planen dekker. Kulturminner og kulturmiljøer som ikke er nevnt i planen er ikke nødvendigvis uten kulturhistorisk verdi, men er et resultat av nødvendige prioriteringer. Det er viktig å påpeke at planen baserer seg på eksisterende registreringer av kulturminner. Disse registreringene er ikke nødvendigvis komplette. Der kulturminner og kulturmiljøer er vernet eller fredet, er dette nevnt i planen. For kulturminner og miljøer i denne planen som ikke har et juridisk vern, er det ønskelig at disse blir ivaretatt i fremtidig forvaltning.

1.2.1 Tid

Planen tar for seg nyere tids kulturminner. Med nyere tids kulturminner menes alle kulturminner som er yngre enn år 1537. Eldre tids kulturminner, som alle faste kulturminner fra før 1537 og stående bygninger eldre enn 1650, er automatisk fredet i

henhold til kulturminnelovens §4.¹ Nyere tids kulturminner har som regel ikke noe juridisk vern med mindre de har blitt gitt det eksplisitt gjennom vedtaksfredning eller forskriftsfredning etter Kulturminneloven eller vedtak gjennom Plan- og bygningsloven. Som en konsekvens av dette forsvinner mange viktige nyere tids kulturminner hvert år. Kommunene har en viktig rolle som forvalter av lokale kulturminner. Ofte er det kommunene selv som må avgjøre hva som er verneverdige lokale kulturminner og gi de et formelt vern.

Hva vi oppfatter som verneverdig endrer seg i takt med samfunnet. Avhengig av situasjon, tid og perspektiv vil verdien av kulturminner og kulturmiljøer endre seg. Kulturminneplanen er derfor ment som et planverktøy for de viktigste kulturminnene og kulturmiljøene i kommunen i dag.

1.2.2 Geografi

I 2018 ble det vedtatt en kulturminneplan for gamle Holmestrand kommune (Holmestrand og Hof). Sande kommune har ikke tidligere hatt en kulturminneplan. Denne planen dekker derfor det området som tidligere var Sande kommune. Etter hvert skal de to kulturminneplanene kombineres til en felles plan for nye Holmestrand kommune.

Hovedfokuset for planen har vært de langsiktige utviklingsgrensene (LUG), men for å få et mer representativt bilde av kommunens historie er det også valgt å ta med kulturminner og kulturmiljøer utenfor LUG-områdene som er en viktig del av Sandes historie.

1.3 Plantype

Det ble valgt å utarbeide en temaplan, noe som innebærer at planen ikke er juridisk bindende og ikke trenger følge Plan- og bygningslovens regler om planprogram, offentlig ettersyn o.l. Planen skal likevel være en del av vurderingsgrunnlaget ved behandling av offentlig og privat reguleringsarbeid og ved behandling av byggesaker. Planen skal tas med i vurderinger av bestemmelser og hensynsoner i kommuneplanens arealdel.

1.4 Prosess

Å lage en kulturminneplan er en del av kommunens (Sande) planstrategi for 2016-2019 og Riksantikvarens satsning Kulturminner i kommunen (KIK). Med KIK-prosjektet har Riksantikvaren som målsetning å styrke kulturminnekompetansen i kommunene. Dette skal gjøres ved at det utarbeides kulturminneplaner som vedtas politisk i kommunen.

Utvalget av kulturminner og kulturmiljøer er gjort i samarbeid med en arbeidsgruppe bestående av representanter fra Sande historielag, Fortidsminneforeningen Avdeling Vestfold, Vestfoldmuseene og Holmestrand kommune. Arbeidet har blitt ledet av og planen har blitt ført i pennen av kulturkonsulent Hege Alice Granøe Johansen.

¹ Samiske kulturminner som er fra år 1917 eller eldre er også automatisk fredet (Lov om kulturminner §4). I tillegg har Staten eiendomsrett til løse kulturminner som er eldre enn 1537, mynter fra før år 1650 og alle skipsfunn eldre enn 100 år, forutsatt at det ikke lengre er noen rimelig mulighet å finne ut om det er noen som eier det eller hvem som er eier (Lov om kulturminner §12 og §14).

Tilgjengelig informasjon fra mange forskjellige kilder har blitt gjennomgått, blant annet kulturminneregistreringen Sande historielag gjorde i 2008, SEFRAK-registeret, Askeladden, Sandeboka (ny og gammel) og diverse rapporter. I tillegg har det blitt gjennomført en rekke befaringer til aktuelle kulturminner/miljøer.

Utkast til planen ble lagt ut på høring desember 2020 og januar 2021. Alle berørte grunneiere og relevante lag og foreninger ble tilskrevet direkte. Høringen ble annonsert på kommunens nettside og i lokalavisene Jarlsberg avis og Sandeavisa.

1.5 Aktører og lovverk

Innenfor arbeidet med kulturminneforvaltningen finnes det flere ulike aktører og virkemidler. De mest relevante omtales kort her.

1.5.1 Aktører

Klima- og miljødepartementet

Departementet er den øverste instansen innen kulturminneforvaltning og er ansvarlig for å utarbeide lover og regler for kulturminneforvaltningen. Departementet er klageinstans for enkeltvedtak fattet av Riksantikvaren.

Riksantikvaren

Riksantikvaren er et direktorat under Klima- og miljødepartementet og har ansvar for gjennomføring av regjeringens kulturminnepolitikk. Direktoratet har myndighet til å frede bygninger og områder og skal se til at statens kulturminnepolitikk blir fulgt opp. Riksantikvaren er klageinstans for enkeltvedtak gjort av fylkeskommunen.

Fylkeskommunen

Fylkeskommunen har myndighet over automatisk fredete kulturminner i fylket. Siden 2020 har de overtatt forvaltningsansvaret for de fleste statlig eide bygninger og anlegg som er fredet. Med forvaltningsansvaret for fredete kulturminner følger også myndigheten til å gi dispensasjon fra kulturminneloven. Fylket har innsigelsesrett i plansaker som berører nasjonale og regionale verneverdier. Fylkeskommunen skal medvirke i kommunale planprosesser slik at kulturminneverdier blir ivaretatt på en god måte i plan- og byggesaker. Ved arealplansaker hvor det er mistanke om funn av automatisk fredete kulturminner er det fylkeskommunen som utfører arkeologiske registreringer på oppdrag fra tiltakshaver. Ved saker som berører fredete kulturminner, tiltak på naboeiendom til fredete kulturminner eller store saker som visuelt berører dem, skal fylkeskommunen gis anledning til å uttale seg om saken.

Kommunen

Kommunen har ansvar for å ivareta lokale kulturminneverdier i arealplaner og byggesaker. Plan- og bygningsloven er kommunens fremste verktøy i dette arbeidet og gir kommunen anledning til å verne kulturminner. Kommunene har også ansvar for at saker er behandlet riktig etter kulturminneloven før de fatter vedtak etter plan- og bygningsloven.

Vestfoldmuseene IKS

Vestfoldmuseene er et interkommunalt selskap hvor Holmestrand kommune er en av eierne. Museenes formål er å drifte og videreutvikle kunst- og kulturvirksomheter i

Vestfold-regionen. De er en sentral aktør og en viktig ressurs innenfor kulturminneforvaltningen. Holmestrand kommune har et godt samarbeid med museene i flere prosjekter. I saker som involverer kulturarv kan de brukes som en ressurs av alle kommunens virksomheter i forbindelse med utredninger, forvaltningsplaner, formidling m.m.

Frivillige lag og foreninger

I Holmestrand kommune er det flere frivillige interesseorganisasjoner som er med på å synliggjøre og fremme kulturarven. Deres engasjement og kunnskap er avgjørende for formidling, kunnskapsheving og lokal forankring av kulturminnevernet. Blant oppgavene de frivillige utfører er kulturminneregistrering, publisering av lokalhistorie, utstillinger, skilting, restaurering og skjøtsel av kulturlandskap. Interesseorganisasjonene gir også nyttige innspill i plansaker.

1.6 Registreringer og oppslagsverk over kulturminner i Sande

1.6.1 SEFRAK-registeret

SEFRAK-registeret er et nasjonalt register over bygninger fra før 1900. I noen tilfeller er det også registrert bygninger fra begynnelsen av 1900-tallet. Bygningene ble registrert på 1980- og 1990-tallet med kartfesting, oppmåling og fotografering. Informasjon om hvert objekt ble nedskrevet på et eget skjema.

Registreringen medfører ikke i seg selv noen restriksjoner på bygningen eller sier noe direkte om verneverdien, men er ment som et signal om at her bør kommunen vurdere bygningens verneverdi før det eventuelt gis tillatelse til å endre, rive eller flytte.

I Holmestrand gjøres dette ved at søknaden sendes over til Kulturkontoret som gir en kulturminnefaglig uttalelse om bygningen og konsekvensene til det omsøkte tiltaket på bygningen verneverdi, før det fattes et vedtak.

SEFRAK-registeret på kart

På kart vises SEFRAK-registrerte bygninger som gule, røde eller grå trekanter.

Gule trekanter betyr at bygningen er yngre enn 1850.

Rød trekant betyr at bygningen er fra 1850 eller eldre.

Grå trekanter betyr at bygningen er brent, revet eller flyttet. Da SEFRAK-status ikke følger bygninger som er flyttet kan det skje at flyttede bygninger som er eldre enn 1900 ikke er merket som SEFRAK-bygg i kartet.

Bygninger eldre enn 1850

Ved søknad om rivning eller vesentlig endring av ikke fredet byggverk eller anlegg oppført før 1850 har kommunen i henholdt til kulturminneloven § 25 plikt til å sende søknaden over til fylkeskommunen. Fylkeskommunen skal få anledning til å uttale seg om saken før det blir gjort et vedtak. Hvis et vedtak om rivning eller vesentlig endring er gjort, skal vedtaket umiddelbart sendes fylkeskommunen dersom de har uttalt seg mot rivning eller vesentlig endring.

1.6.2 Askeladden

Askeladden er den nasjonale databasen med oversikt over kulturminner og kulturmiljøer som er fredet etter kulturminneloven, vernet etter plan- og bygningsloven eller vurdert som verneverdige i en kommunal kulturminneplan. Data fra politisk vedtatte kulturminneplaner skal legges inn i Askeladden. Dette gjelder de kulturminnene som kommunen har vurdert som viktige å ta vare på og som er prioritert i planen. For å få tilgang til Askeladden må man søke Riksantikvaren. Databasen er stort sett forbeholdt saksbehandlere innen kulturminneforvaltningen.

1.6.3 Kulturminnesøk

Kulturminner som registreres av frivillige, eiere o.a. som en del av arbeidet med kulturminneplanen, kan legges i Kulturminnesøk. Kulturminnesøk viser både kulturminner registrert i Askeladden og kulturminner lagt inn av publikum. Alle som vil kan opprette en bruker og registrere kulturminner, uavhengig av alder eller om de er fredet eller vernet. Det er også mulig å legge inn bilder og kommentarer på allerede registrerte kulturminner.

1.6.4 NB!-Registeret

NB!-Registeret er en database over kulturmiljøer i byer og tettsteder som har nasjonal interesse. Registreringen i databasen medfører ikke automatisk noe formelt vern, men er ment som en oversikt over områder hvor det må vises særlig hensyn ved forvaltning og utvikling. Mange NB!-områder har fått et vern i form av hensynssone eller spesialområde av sin kommune.

I Sande er det ingen områder som er med i NB!-registeret, men i Holmestrand er Kirkegata registrert.

1.6.5 Kulturminneregistreringene til Sande historielag fra 2008

Kulturminneregistreringen i 2008 ble satt i gang av Sande kommune. Tor Bjørvik ble engasjert som prosjektleder. Historielaget var samarbeidspartner. Mye av dette er kulturminner som ikke tidligere har vært registrert noe sted og som ikke har noe juridisk vern. Til sammen er det registrert litt i underkant av 1700 kulturminner. Registreringene er tilgjengelige som et digitalt kart på kommunens kartportal og som en pdf-fil på kommunens nettside under «Kultur, idrett og fritid» og «Lokalhistorie».

1.6.6 Sandeboka

Den første bygdeboka for Sande ble utgitt i 1939. Boka er et oppslagsverk med informasjon om blant annet kirke, prester, skole, herredstyre, lensmenn, gårder og mer. I 2018 ble den nye Sandeboka utgitt, *Sande – En reise i tid gjennom 8000 år*. Boka er utgitt av Sande historielag og er skrevet av Lars Aaserud. I tillegg til informasjon om Sandes historie så langt tilbake som 8000 år, inneholder boken informasjon om små og store hendelser i Sande fra de siste åtte tiår.

1.6.7 Andre oppslagsverk og kilder

I tillegg til de ovenfor nevnte databaser og registre finnes det flere andre kilder om Sandes historie og kulturminner. Med få unntak har tidsskriftet *Rundt Sandebukta* blitt utgitt årlig i rundt 30 år. Av bøker og hefter kan nevnes *Galleberg – et lite samfunn med rik historie* (1992), *Sande historielag 1969-1994* (1994), Skinner og minner-rapportene

fra moderniseringen av Vestfoldbanen og *Kornmagasinet – noe for seg sjøl* (2020). I tillegg er det også laget jubileumsbøker og skriv for flere sentrale bedrifter og foreninger i Sande. Mange av disse er tilgjengelig digitalt via Nasjonalbibliotekets nettside.

1.7 Bestemmelser og retningslinjer til kommuneplanens arealdel

Etter kommunesammenslåingen mellom Holmestrand og Sande har det blitt vedtatt harmoniserte bestemmelser og retningslinjer til kommuneplanens arealdel. Disse erstatter de gamle bestemmelsene og retningslinjene.² I tillegg er det videreført stedsspesifikke bestemmelser og retningslinjer fra gamle Hof, Holmestrand og Sande som er uendret.³

En hensynssone er et avgrenset område i en kommuneplan eller reguleringsplan hvor det skal tas spesielle hensyn til kulturminneverdier. Hensynssoner som skal ivareta nyere tids kulturminner blir definert som H570, bevaring kulturmiljø. Dette var tidligere kalt *Spesialområde*. I tillegg til bestemmelser og retningslinjer som gjelder den enkelte hensynssone, er det vedtatt generelle retningslinjer som gjelder alle slike hensynssoner.

Nedenfor vises gjeldende generelle bestemmelser og retningslinjer. Bestemmelser og retningslinjer som gjelder for de enkelte hensynssoner eller kulturminner er nevnt i kapittel 4 der det er relevant.

Generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel

§ 17. Kulturminner – PBL § 11-9 nr. 7

Forholdet til automatisk fredete kulturminner/fornminner skal avklares. Kml §3 følges opp i planarbeid og i byggetiltak, også der det tidligere ikke er gjort funn.

Undersøkelsesplikten kml § 9 gjelder. Gjelder også maritime kulturminner eldre enn 100 år.

I medhold av pbl §11-9 nr.7, utredningskrav, skal det tas hensyn til verneverdige kulturminner som eksisterende bygninger og kulturmiljøer. Det er kommunen/og eller fylkeskommunen som avgjør om hvorvidt et kulturminne/kulturmiljø har verneverdi dersom det ikke er fredet etter kulturminneloven. Verneverdien til andre nyere tids kulturminner som veier, alléer, hustufter, røyser, steingjerder, krigsminner, forsvarsanlegg med mer skal avklares. Kommunens kulturminneplan skal være en del av vurderingsgrunnlaget ved offentlig og privat reguleringsarbeid og ved behandling av byggesaker.

Ved tilbygg til eller endring av verneverdige bygg eller ved tiltak i nærheten av verneverdige bygg skal dette skje på en slik måte at bygningens verneverdi ikke forringes. Tiltak i nærheten av bygninger fredet etter kulturminneloven vil kun tillates når tiltaket er tilpasset den fredete bygningen og det tilliggende miljøet.

Ved søknad om tiltak som vurderes å kunne komme i konflikt med verneverdige kulturminner eller kulturmiljø skal det redegjøres for dagens situasjon og virkningen av planlagte tiltak.

² Se Kommuneplanens arealdel nye Holmestrand – harmoniserte utfyllende bestemmelser og retningslinjer (bestemmelser vedtatt 16.09.2020).

³ Se bestemmelser vedtatt 16.09.2020 (del A, B og C)

Generelle retningslinjer for hensynssone H570, bevaring kulturmiljø

46. H570 Bevaring kulturmiljø

Følgende retningslinjer gjelder for hensynssone H570, bevaring kulturmiljø:

Hensikten med hensynssonen er å bevare viktige historiske områder hvor kulturminner og landskapsrom samlet danner et særegent, helhetlig kulturmiljø. Retningslinjene er ment å være verktøy for vurdering av tiltak slik at kulturminnene og kulturmiljøene, sammenhengen mellom disse og landskapene de ligger i opprettholdes. Hensynet til kulturminner, kulturmiljøer og verneverdige bygninger skal ivaretas i plan- og bygningssaker.

Tiltak etter PBL bør lokaliseres og utformes slik at konflikter med det kulturmiljøet eller kulturminnet som sonen er ment å ivareta minimaliseres. Lokalisering, formgivning, fargebruk og volumoppbygging bør tilpasses for å sikre at kulturminnet/kulturmiljøets kvaliteter i minst mulig grad blir skadelidende. Dersom tiltaket omfatter støy, lukt eller andre former for miljøpåvirkning, bør virkningene av dette for opplevelsen av kulturminnet/kulturmiljøets kvaliteter utredes og søkes minimert.

Å bygge nær bygninger og anlegg fredet etter kulturminneloven tillates ikke. Fredete bygninger og anlegg skal ha en viss åpenhet rundt seg, og nye tiltak må tilpasses områdenes særpreg. Antikvarisk eller arkitektonisk verneverdige bygninger i seg selv, eller som del av helhetlig kulturmiljø eller kulturlandskap tillates ikke revet. Ved tilbygg til eller endring av verneverdige bygninger skal dette skje på en slik måte at bygningens verneverdi ikke forringes. Tilbygg skal underordne seg den eksisterende bygningen med hensyn til plassering, utforming, størrelse, material- og fargebruk.

Planlegging av nybygg på gårdstun skal meldes regional kulturminnemyndighet. Søknader knyttet til nasjonale tilskuddsordning for grøfting av landbruksareal skal oversendes kulturminneforvaltningen til uttalelse dersom de 1) berører automatisk fredete kulturminner direkte, eller ligger innenfor de regionalt viktige kulturmiljøene "Holmsvannet og Revåvannet" eller "Våle prestegård og kirke, Kaupang, Huseby og guåker"

2 Hvordan vurderer vi kulturminner og kulturmiljøer?

Hva vi betrakter som bevaringsverdig endrer seg over tid i takt med samfunnet vi lever i. På 1800-tallet ble et stort antall stavkirker revet for å gi plass til nye kirker og bygg. Dette ville være et utenkelig valg i dag, men for datidens mennesker var det en logisk avgjørelse. Mange av stavkirkene var i en dårlig forfatning og var for små til å kunne dekke datidens behov. I tillegg var det mange av dem. Et kulturminnes verdi vil altså gjenspeile de rådende verdiene i samfunnet som fastsetter verdien. Det er derfor viktig å gjøre rede for hvilke verdier og kriterier som vi legger til grunn for vurderingen av kulturminnets verneverdi. Det er ikke mulig å ta vare på alle kulturminner. Dette er heller ikke et mål i seg selv. Vi må ha som mål å bevare et representativt utvalg av lokale kulturminner som belyser kommunens historie.

Kulturminnene og kulturmiljøene i denne planen er vurdert ut fra et sett verdier som er beskrevet nedenfor. Verdiene er basert på Riksantikvarens veileder for verdisetting og verdivekting av kulturminner.⁴

Kunnskapsverdi og opplevelsesverdi

Grovt sett kan man dele kulturminneverdier inn i to hovedkategorier: kunnskapsverdi og opplevelsesverdi. Kunnskapsverdi kan gi oss informasjon om ting som bygningshistorie, arkitektur, stilhistorie, teknikker, materialbruk, håndverkstradisjoner, og samfunns- og sosialhistorie. Opplevelsesverdi går derimot på hvordan kulturminner oppleves og hvordan det kan være en kilde til opplevelser. Dette inkluderer kunstneriske og estetiske verdier, miljø- og identitetsskapende verdier, symbolverdier og pedagogiske verdier.

Autentisitet og alder

Begrepet autentisitet har med opprinnelighet og ekthet å gjøre. Stor autentisitet vil si at kulturminnet eller kulturmiljøet er lite endret. Høy alder kan også gi et kulturminne verdi. Et hus fra 1700-tallet hvor fasaden i liten grad er endret vil således ha både høy alder og høy autentisitet og dermed høy verdi.

Formidlingsverdi

Kulturminnet/kulturmiljøet formidler historien på en tydelig og pedagogisk måte, eller kan være grunnlag for opplevelser. Bruk av kulturminnet/kulturmiljøet opprettholder viktig kunnskap og tradisjoner. Formidlingsverdien kan styrkes av de andre verdiene som f.eks. sammenheng og miljø, historiske hendelser og representativitet.

Tilstand

Hvilken tilstand er kulturminnet/kulturmiljøet i? Er det i en slik tilstand at det kan bevares? Hvis et kulturminne er i veldig dårlig stand, kan det være mer hensiktsmessig å

⁴ <https://www.riksantikvaren.no/veileder/verdisetting-og-verdivekting-av-kulturminner/> (besøkt 25.02.2021).

fokusere på et tilsvarende kulturminne i bedre stand. Tilstanden er imidlertid ikke alltid avgjørende for kulturminnets verdi. Andre verdier kan veie opp for tilstanden.

Viktige historiske hendelser

Kulturminnet/kulturmiljøet som er knyttet til viktige konkrete hendelser, personer eller tradisjoner.

Representativitet og sjeldenhet

Et kulturminne/miljø kan få verdi hvis de er sjeldne eller hvis de er typiske eksempler på en stilart, periode, sosial klasse, funksjon eller lignende.

Samfunns- og sosialhistorisk verdi

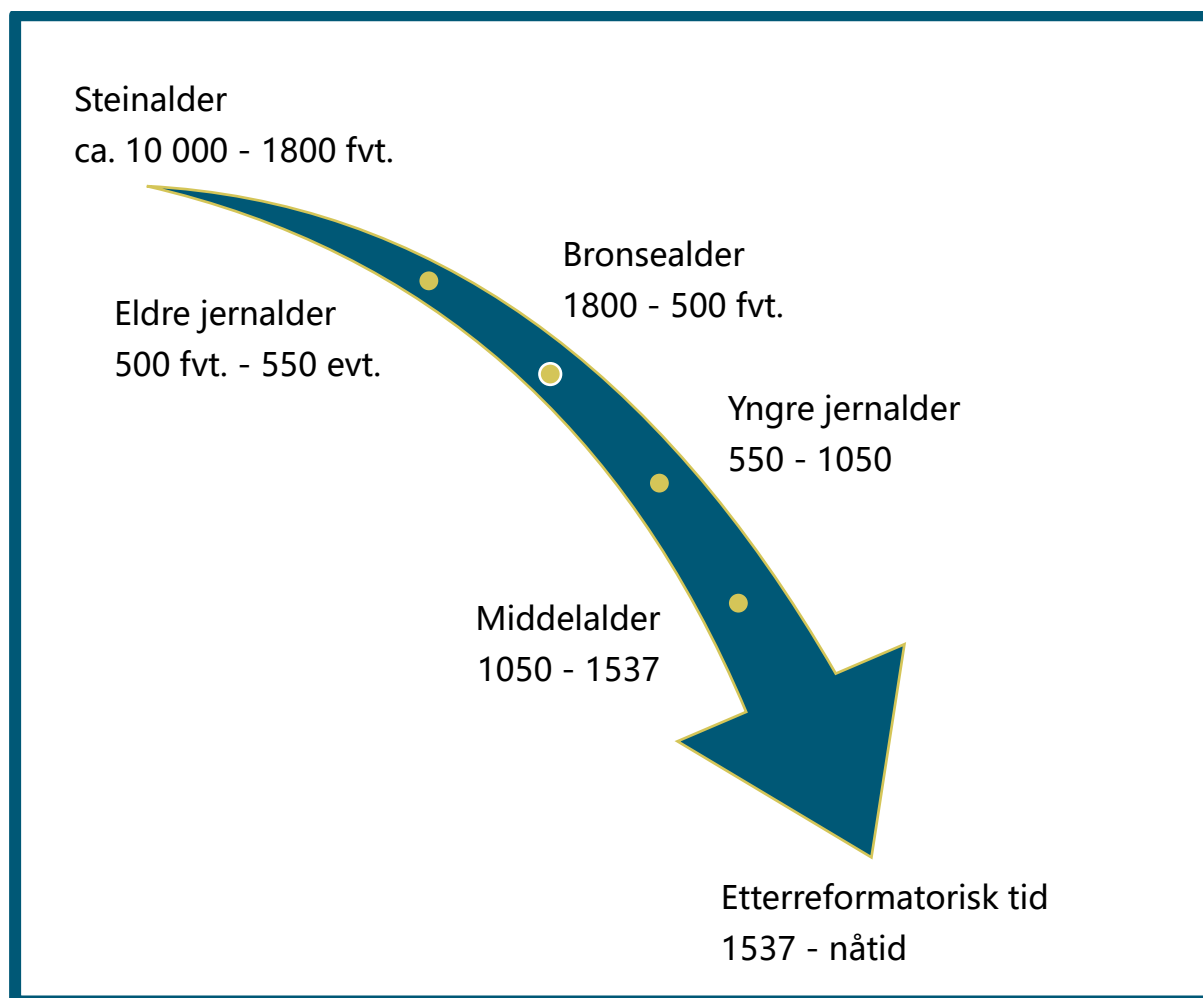
Kulturminner/miljøer som på en eller annen måte har vært viktige i samfunnsutviklingen. Dette kan f.eks. være bygg og anlegg som huser eller har huset offentlige institusjoner, næringsbygg, menigheter, organisasjoner og lignende. Identitet er også en viktig faktor her. En bygning kan fortelle en viktig historie uten at den har spesielle arkitektoniske kvaliteter.

Sammenheng og miljø

Å ta vare på hele miljøer gir mer kunnskap, forståelse og bedre opplevelse enn kun bevaring av enkeltelementer.

3 Kulturhistorisk riss

Sande fikk i 2018 en helt ny bygdebok *Sande - En reise i tid gjennom 8000 år*. Sammen med *Sandeboka* fra 1939 er Sandes historie godt dekket. Dette kapitlet tar derfor ikke sikte på en utførlig presentasjon av Sandes historie, men forsøker heller å tegne et kort riss over bygdas historie slik at leseren kan sette kulturminnene nevnt her inn i en større historisk kontekst.

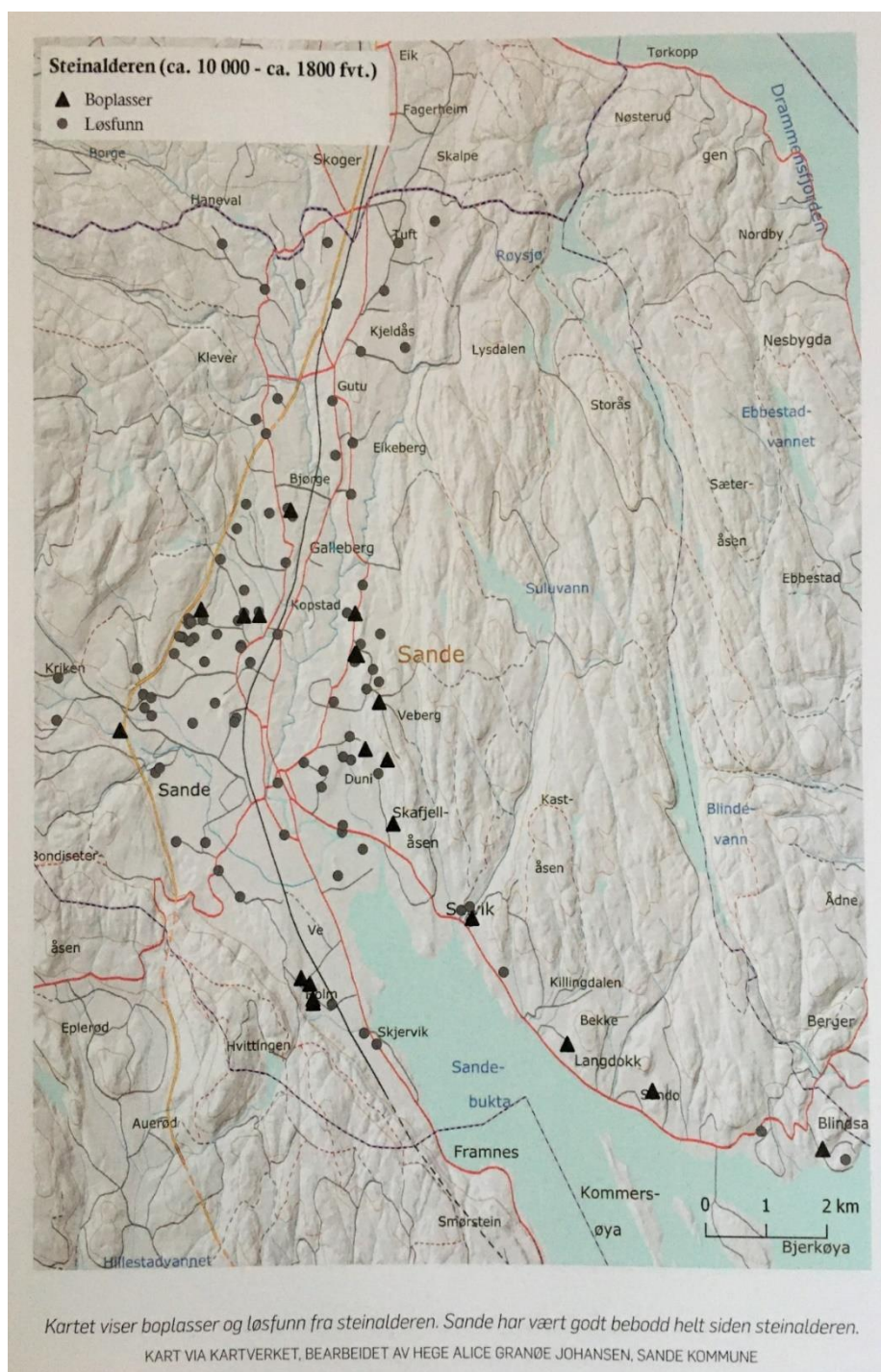

Tabell 1: Tidslinje fra steinalderen og frem til i dag.

3.1 De første bosetterne

De eldste spor etter mennesker i Sande er fra steinalderen. Dette var mennesker som levde som sankere, jegere og fiskere og som flyttet seg i takt med endringer i sesongene og tilgangen på mat. Ofte ble de midlertidige boplassene lagt nær vann hvor det var god tilgang på føde. Landhevingen har gjort at landskapet så annerledes ut den gang enn i dag. Under forrige istid presset den enorme vekten av isen landet ned. Når isen så smeltet lå strandlinjen høyere enn i dag. Men med vekten av isen borte så begynte landet sakte å heve seg og strandlinjen sank. I forbindelse med byggingen av E-18 på 90-tallet ble det gravd ut en steinalderboplass på en åsrygg på Vardal, ca. 70 meter over dagens havnivå. Da boplassen var i bruk for mellom 7 500 og 8 500 år siden lå Vardal ved strandkanten. Et stykke nærmere dagens havnivå er det funnet to steinalderboplasser på Skarsløkka, ca. 35-40 meter over havet. Gjenstandsfunn som ble

gjort under utgravningen av plassene i 2018 daterer boplassene til seinneolitikum, ca. 2350 -1700 f.Kr.⁵ En tommelfingerregel er at jo høyere opp fra dagens havnivå en steinalderboplass ligger, jo eldre kan den være.

Figur 1: Kartet viser en oversikt over funn fra steinalderen i Sande. De fleste av steinalderlokalitetene ville ha ligget nær strandlinjen og mye av dagens Sande lå under vann. Kart fra Aaserud 2018, s. 39.

⁵ <http://www.norark.no/prosjekter/ve-sondre-og-holm-skarslokka-deponi/bedre-seinneolitisk-enn-aldri/>

Sande utmerker seg ved å ha svært mange funn fra steinalderen. Faktisk er Sande sted for det største funnet som er gjort av steinalderredskaper i Norge. På Rud i Østbygda er det funnet over 300 nøstvetøkser fra steinalderen. Det er ikke kjent hvorfor konsentrasjonen av økser er så stor akkurat her, men en teori er at funntettheten kan knyttes til produksjon av stokkebåter eller produksjon av økser for videresalg. De mange funnene i Sande fra steinalderen kan tyde på at dette var et bra sted å bo i denne perioden.⁶

Figur 2: Nøstvetøkser funnet på Rud Østre. Foto: Kulturhistorisk museum i Oslo (museumsnummer C60292).

3.2 Bronsealdereliten

Funnrikdommen i Sande fortsetter inn i bronsealderen. Flere steder i bygda kan man finne gravrøysen som ligger og skuer ut langs kysten eller fra toppen og høyder. Det var meningen at gravrøysene skulle sees der de lå. Spesielt reisende som kom langveisfra skulle kunne se røysene og skjønne at her holdt mektige folk til. Ofte finner vi derfor gravrøysen langs fjorden, f.eks. ved Kverntangen og Mørkassel. Der røysene ligger lengre vekk fra vannet, som langs Bergstigen mellom Sande og Hof, kan det bety at her gikk et gammelt ferdselsfar. Bergstigen har vært kjent som et veifar i flere hundre år, men tilstedeværelsen av gravrøysen kan tyde på det har vært i bruk mye lengre enn så.

Mange gravrøysen har dessverre blitt plyndret eller ødelagt gjennom årenes løp. Det er blitt gjort noen funn i røysene, blant annet kniver av bronse, deler av en belteplate, en bronseknapp og brente beinrester. I tillegg er det også gjort løsfunn av en brillespenne (trolig et offerfunn) og et sverd i bronse fra Hallstatt i Østerrike. Funnene fra bronsealderen er riktignok ikke like mange som fra steinalderen, men til sammenligning er det bare funnet i underkant av 1000 gjenstander fra bronsealderen i Norge. Bronse var et sjeldent og kostbart produkt. Kobberet og tinnet som trengtes for å lage bronse

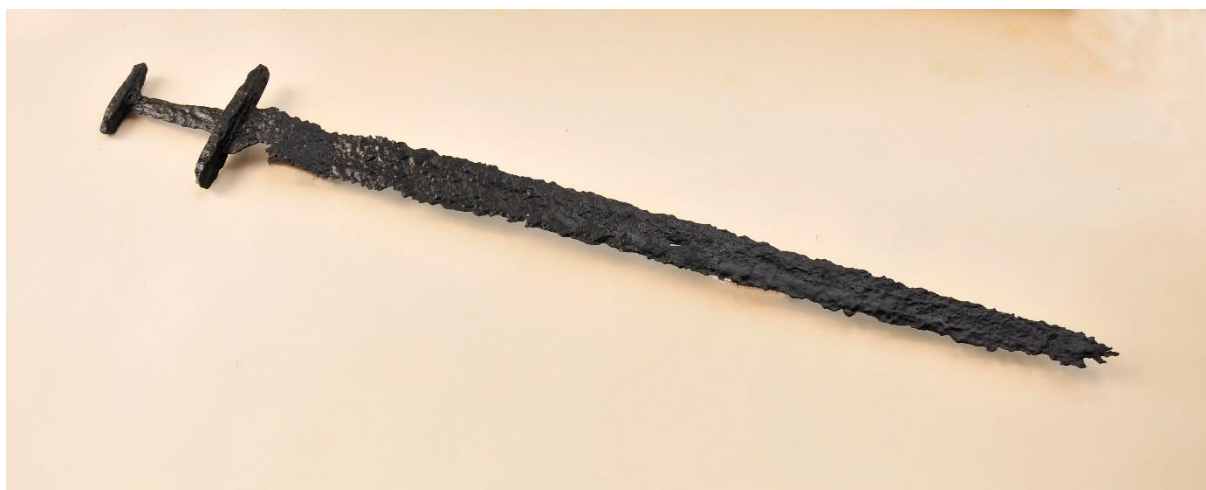
⁶ Aaserud 2018, s. 23f.

kom ofte langveisfra og var avhengig av langtstrekende handelsnettverk. Kun det øvre sjiktet i samfunnet ville hatt mulighetene til å kunne skaffe seg det dyrebare materialet.⁷

På Sjøl (Skjøl) i Østbygda ligger også det eneste kjente helleristningsfeltet fra bronsealderen mellom Sandefjord og Bærum. Feltet består av 18 båtfigurer, flere med menneskefigurer om bord, to solhjul og tre andre menneskefigurer. Dette kan ha vært en viktig plass i bronsealderen.

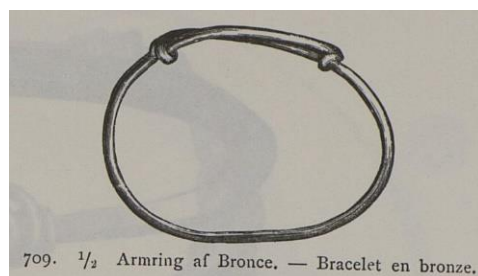
3.3 Kortreist jern og endringer i maktstrukturen

Mot slutten av bronsealderen skjedde det noe revolusjonerende i samfunnsutviklingen. Kunnskap om utvinning og bearbeiding av jern spredte seg, og jern overtok som det viktigste materialet til redskap og våpen. I motsetning til bronse som var avhengig av en elite med gode handelskontakter, lå alle forutsetninger til rette for å produsere jern lokalt. Som en følge endret maktforholdene i samfunnet seg i overgangen til jernalderen. Bruken av det nye og sterke materialet førte også til at nye jordbruksområdet kunne dyrkes opp. Det er gjort betydelig flere funn fra jernalderen, dels som en følge av metalllets større utberedning i samfunnet.

Figur 3: Kopi av sverd fra jernalderen funnet ved Sande rådhus. Sverdkopien henger i dag på Sande bibliotek. Foto: Sande historielag.

På Ås ligger et større gravfelt fra jernalderen som kan fortelle noe om stedets betydning. I sin tid ville gravfeltet vært godt synlig på avstand og dominerende i landskapet der de lå på den høye åsryggen. Det ligger fortsatt flere store gravhauger der, men mange er dessverre gått tapt gjennom årenes løp. Like ved gravfeltet ble det på 90-tallet avdekket et større bosetningsområdet som også dateres til jernalderen. I tillegg kan selve navnet tyde på en lang historie. Gårdsnavn som er dannet av usammensatte naturnavn regnes til å være de eldste. Eksempler på dette i Sande er Ås og Berg. Senere blir navnene sammensatte med ulike endelser som f.eks. -vin, -heim og -rud. Alt tyder på

709. 1/2 Armring af Bronze. — Bracelet en bronze.

Figur 4: Armring av bronse funnet på Ve. Tegning fra Norske Oldsaker av O. Rygh.

⁷ Aaserud 2018, s26ff.

at Ås-området har vært et viktig sted i bygda i jernalderen.

Utenom Åshaugen finnes det også flere andre gravfelt og enkeltgraver i Sande. Et av områdene som marker seg spesielt er strekningen Kopstad, Galleberg og Myre. Her ligger flere gravfelt langsmed den gamle ferdselsåren. Navn som Kopstad kan tilsa at det har vært drevet handel på stedet, men det er ikke gjort noen funn i området som kan bekrefte det.

3.4 Tro og religion

Stedsnavn kan også indikere hvor det har vært førkristne kultsteder. Gårdsnavn som Ve kan være et tegn på at området har hatt en viktig posisjon. Navnet Ve kommer fra det norrøne ordet *vigja* som betyr å gjøre hellig. På Ve er det også funnet en armring i bronse som er datert til yngre jernalder.⁸

Tilsvarende kan også Hovet på grensen mellom Berger i Svelvik og Sande muligens vitne om en førkristen kultplass. Navnet Hov

finner vi mange steder i Norge. Det kan bety gård, men også et sted for gudetilbedelse. Hovet er i dag en åpen plass inntil en bergvegg hvor det ligger en hule. Plassen ligger åpent og fint til, med god utsikt utover mot Bergerbukta og Sandvika. I nærheten av plassen ligger også flere store gravrøyser fra bronsealderen som er med på å styrke teorien om at dette kan ha vært en viktig plass.⁹

Figur 5: Sande kirke. Foto: Jan-Tore Egge, Wikimedia Commons.

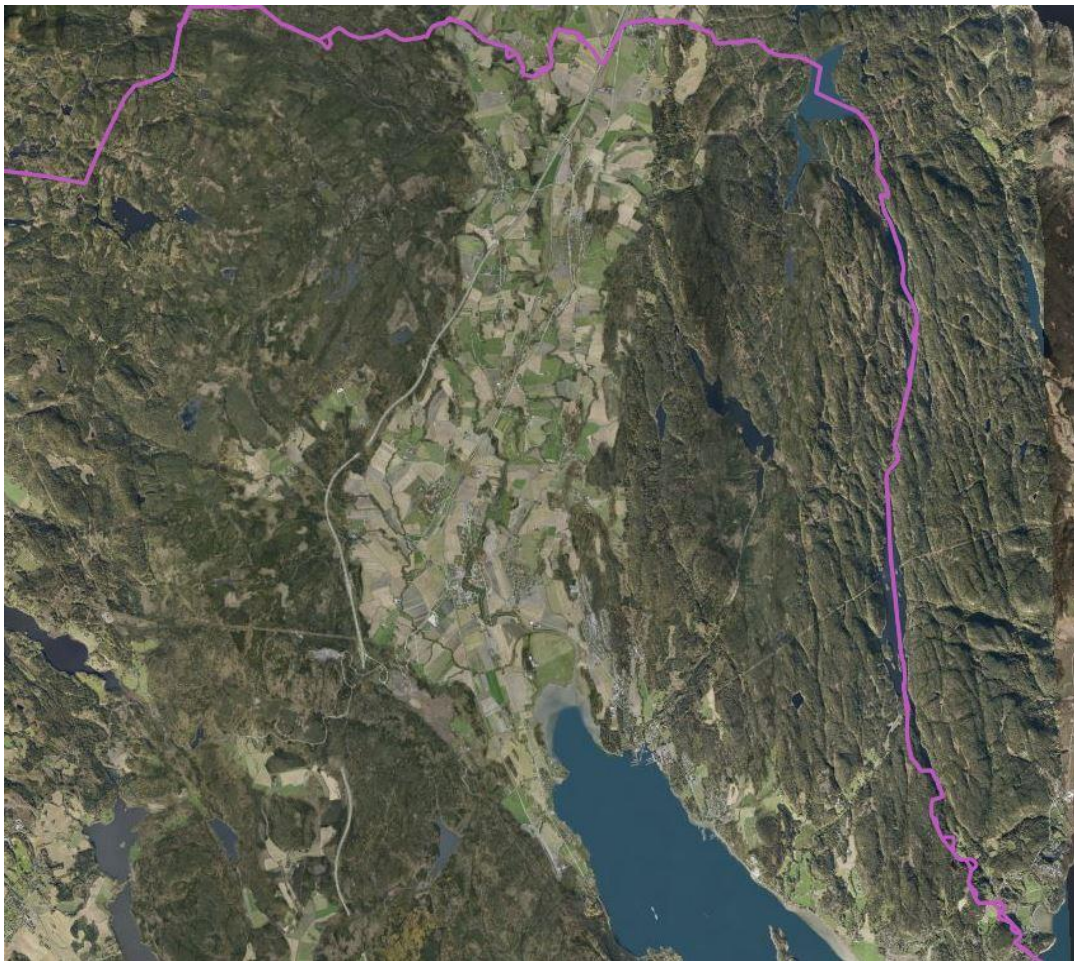
Kristendommen gjorde sitt inntog i landet på begynnelsen av 1000-tallet. Sande kirke ble bygget rundt 1100 og er blant landets eldste middelalderkirker. Kirken brant i 1783 i en stor brann som også tok med seg prestegården som da lå like nord for kirken. Bare murene stod igjen. Døpefonten og altertavlens to malerier var blant det som ble reddet ut. Til tross for spådommen om at kirken skulle rase ut i Sandeelva på 1. pinsedag, ble den satt i stand igjen med utgangspunkt i de gjenværende murene. Døpefonten som ble reddet fra brannen har vært i bruk helt fra 1100-tallet og brukes fortsatt i dag.

3.5 Landbruk og industri

Sande skiller seg fra mye av det øvrige Vestfold som en stor sammenhengende dal dominert av jordbrukslandskap som strekker seg fra Drammen kommune i nord og til Sandebukta i sør. Øst- og vestsidene består av skogkledde åser. Bremsa/Sandeelva renner gjennom det meste av dalen og skiller Østbygda fra Vestbygda.

⁸ Rygh 1885 (faksimileutgave 1999), s. 228.

⁹ Aaserud 2018, s. 37.

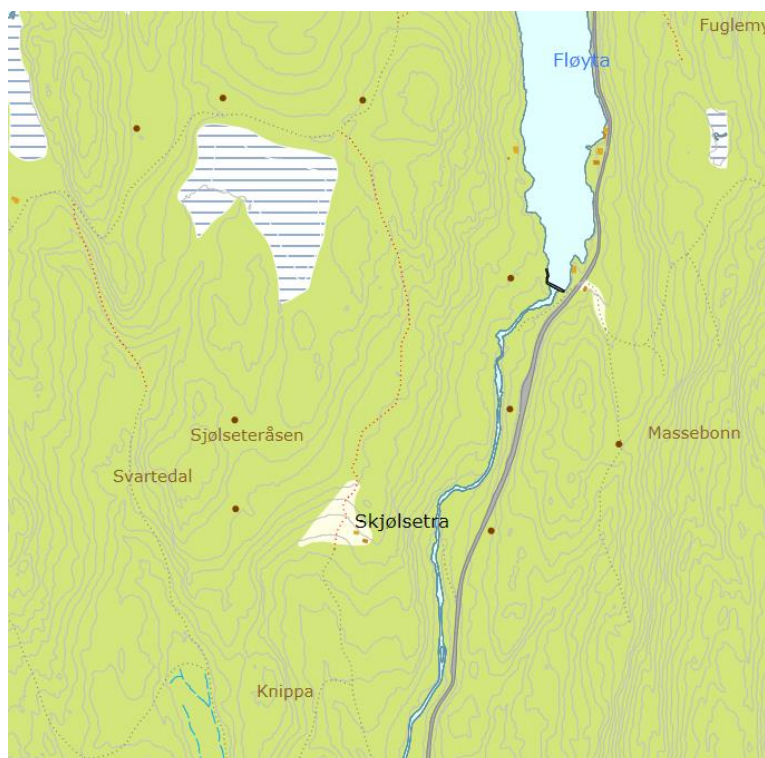

Figur 6: Fra luften ser man tydelig den jordbruksrike dalen i Sande. Foto: Norgebilder.no.

Den beste jorda lå tidligere på høydedragene gjennom dalen og det er her vi i dag finner den eldste gårdsbebyggelsen. Morenejorden på høydene var lettdrenert og enklere å drive sammenlignet med den tunge leirjorden på dalbunnen. Morenejorden er imidlertid næringsfattig og da den teknologiske utviklingen tillot det flyttet jordbruksfokuset ned til den tyngre, men mer næringsrike leirjorden på Sandesletten og det er her vi ofte finner den yngste jordbruksbebyggelsen. Vestskauen og Østskauen representerte store utmarksressurser for gårdene.¹⁰

I 1349 gjorde pesten sitt inntog i Norge. På kort tid spredte den seg over hele landet. Det er estimert at den tok livet av mellom to tredjedeler og halvparten av landets befolkning. Hvor ødeleggende pesten var for Sande vet vi lite om, men dødeligheten må ha vært den samme her som ellers i landet. Hvor mange gårder som ble lagt øde er ikke kjent, men flere gårder bærer i dag navnet Ødegård. Sandeboka nevner også flere nedlagte ødegårder.

¹⁰ Skinner og minner. Delrapport for Sande, s. 9f.

Figur 7: Noen av kullmilene Sande historielag har registrert rundt Selvikvassdraget.

Sande var i stor grad en jordbruksbygd frem til rundt 1900, men også før denne tid fantes det industrivirksomhet. Ved mange bekker og elver har det fra 15-1600-tallet vært sagbruk og møller, men størst har aktiviteten vært ved elvene med størst vannfall. På 1800-tallet lå det blant annet en stor bygdemølle ved Gutufossen, smelteverk og pukkverk ble bygget ved Selvikvassdraget i første halvdel av 1700-tallet og fra Borgen gruve ble det i løpet av 1700-tallet hentet ut store mengder jernmalm. Flere gårder i Sande var pålagt å kjøre jernmalm og kull til Eidsfoss Jernverk i Hof etter dets etablering i 1697. Disse gårdene tilhørte et

cirkumferens som inkluderte 114 gårder i Sande. I 1731 ble påleggelsen av å levere kull flyttet fra Eidsfoss Jernverk til det ny etablerte Det Jarlsbergske sølvholdige bly- og kobber-verk i Selvik (senere Konnerud). ^[2] Sporene etter kullproduksjonen kan fortsatt sees mange steder i form av kullmiler. Sande historielag har registrert rester etter 47 slike miler, men det er bare et lite antall i forhold til hvor mange som finnes. I tillegg var tømmerdrift og fløting av tømmer en viktig inntektskilde for mange.

Eidsfoss verk fikk malm fra mange steder. Noe var fra lokale gruver som Torrød, Borgen, Rød, Flåten, Jahren og Konnerud, men mye kom også fra Arendalsfeltet, Fehnfeltet ved Ulefoss og Langøfeltet ved Kragerød som leverte jernmalm til nesten alle landets jernverk.¹¹ Mye av denne malmen ble seilt med skip til Holmesryggen og lastet av der. I tillegg var det også losseplass ved Lersbrygga.¹² Ved Holmesryggen er det ennå mulig å finne malmrester og en solid fortøyningsring satt inn i svalberget.

Fra rundt 1900-tallet av oppstod det en liten industriboom i Sande med etableringen av bedrifter som Sande Tresliperi, Den Norske Læderfabrikk, Kostefabrikken, Drammen Ullvarefabrikk, Galleberg bruk, Sande Fabrikker og forskjellig småindustri. Like over

¹¹ Grov, 1999, s. 47f.

¹² Grov 1999, s. 51.

kommunegrensen mot Svelvik ble Berger og Fossekleven fabrikker etablert. De fleste ble lagt ned i løpet av 1900-tallet, men både Berger og Fossekleven fabrikker og Sande Paper Mill (Sande Tresliperi) holdt det gående til 2000-tallet.

3.6 Ferdsel og knutepunkter

Mange av dagens ferdselsårer og veinett kan spore sin historie langt tilbake. Blant annet er dagens E-18 gjennom Hanekleiva del av en mangetusenårig veitradisjon. Akkurat her er et av få steder hvor det er enkleste å komme seg forbi fjellveggen. Teknologi og tanker bak veibygging har endret seg gjennom tidene og få steder kan man se dette så tydelig som i Hanekleiva. Her ligger fire generasjoner med veifar, fra hulveier til E-18, som på hver sin måte representerer sin tids teknologiske muligheter og samferdselsbehov.

Figur 7: Hulveier i Hanekleiva.

Figur 8: Gammel fortøyningsring på Holmsryggen.

Men også andre veier som er i bruk i dag kan vise til en lang brukshistorie. Et eksempel på dette er den gamle hovedveien gjennom Sande. På kart fra 1700-tallet kalles den «Alfare Wej» - allfarveien, til forskjell fra de mindre bygdeveiene. Biskop Jens Nilssøns reisebeskrivelse fra 1539 stemmer godt overens med hvordan veien går i dag langs Prestegårdsalleén, Revåveien og Breivollveien.

Den 13. oktober 1881 åpnet Jarlsbergbanen mellom Drammen og Larvik. Etableringen av jernbanen gav opphav til fremveksten av de såkalte stasjonsbyene. Det som tidligere hadde vært landbrukspregede områder med gårder, kirke, gjestgiveri og skystasjon, ble raskt forvandlet til små sentre med sentrumsfunksjoner som meieri, post, spesialforretninger og landhandlere. Der hvor folk tidligere måtte reise til Drammen eller Holmestrand for å utrette sine æren, kunne de nå ta den mye kortere turen til Sande, Galleberg eller Skoger. Skoger lå på det tidspunkt innenfor grensen til Sande herred.¹³ Stasjonene på Galleberg og Skoger ble senere lagt ned og stedene mistet etter hvert sine sentrumsfunksjoner. Stasjonen i Sande var også sterkt truet en periode, men overlevde og i dag er det vanskelig å tenke seg Sande uten togstasjonen.

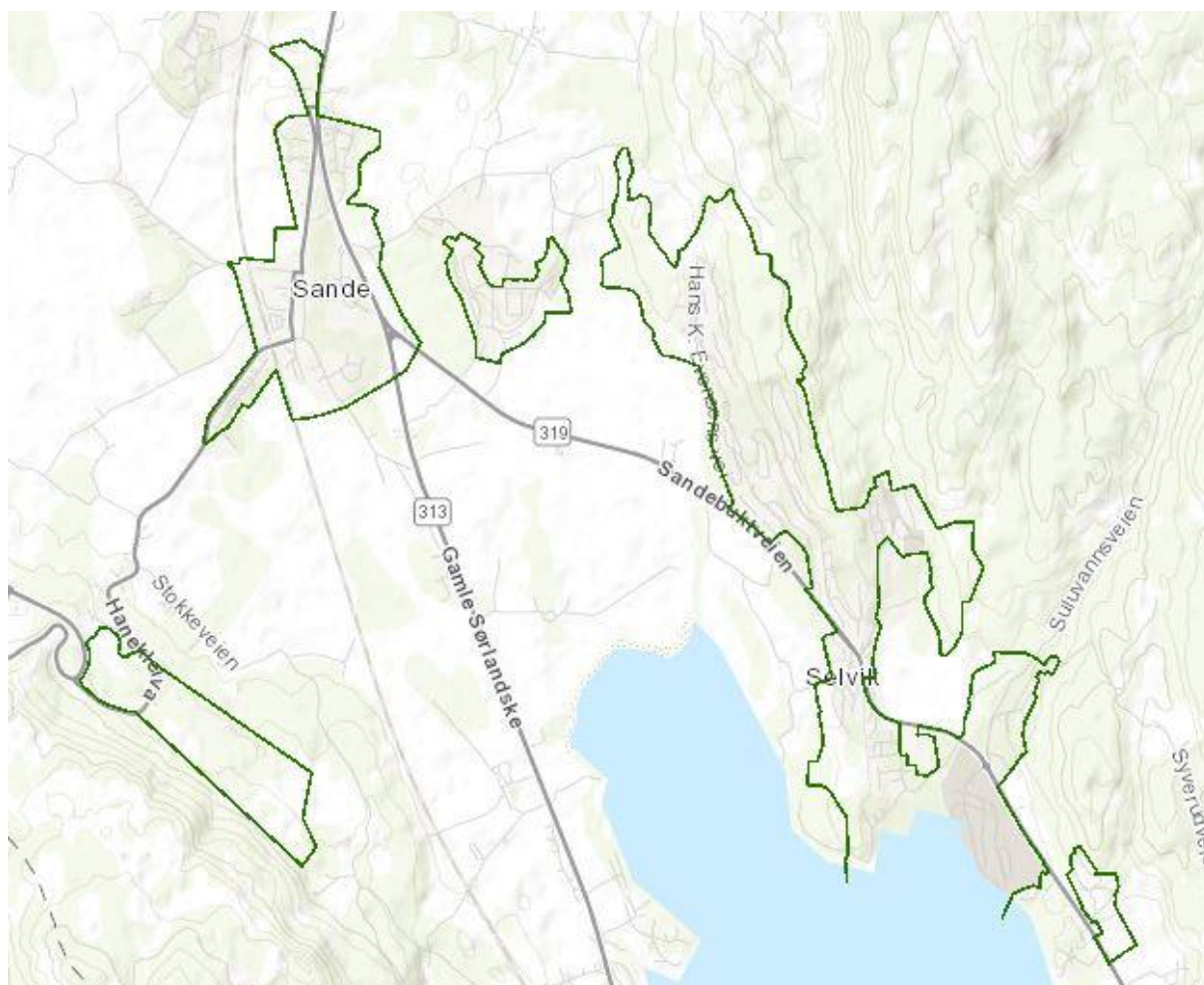
¹³ Aaserud 2018, s. 111.

4 Verdifulle kulturmiljøer og kulturminner i Sande

Den første delen av dette kapitlet tar for seg bygninger som er registrert i SEFRAK-registeret og ligger innenfor langsiktige utviklingsgrense (LUG) i Sande. Den andre delen presenterer kulturminner og –miljøer etter en tematisk inndeling.

4.1 SEFRAK-registrerte bygningen innenfor langsiktige utviklingsgrense

Det er lagt opp til at det meste av veksten i kommunene skal foregå innenfor de langsiktige utviklingsgrensene som er definert i Regional plan for bærekraftig arealpolitikk (RPBA).¹⁴ Da det er innenfor disse områdene det meste av kommunens utbygning vil skje, så vil det i denne planen rettes et spesielt fokus mot de SEFRAK-registrerte bygningene som befinner seg innenfor de langsiktige utviklingsgrensene. Sande gamle prestegård med tilhørende bygninger, kommunelokalet og kirken er beskrevet i forbindelse med kulturmiljøet de er en del av.

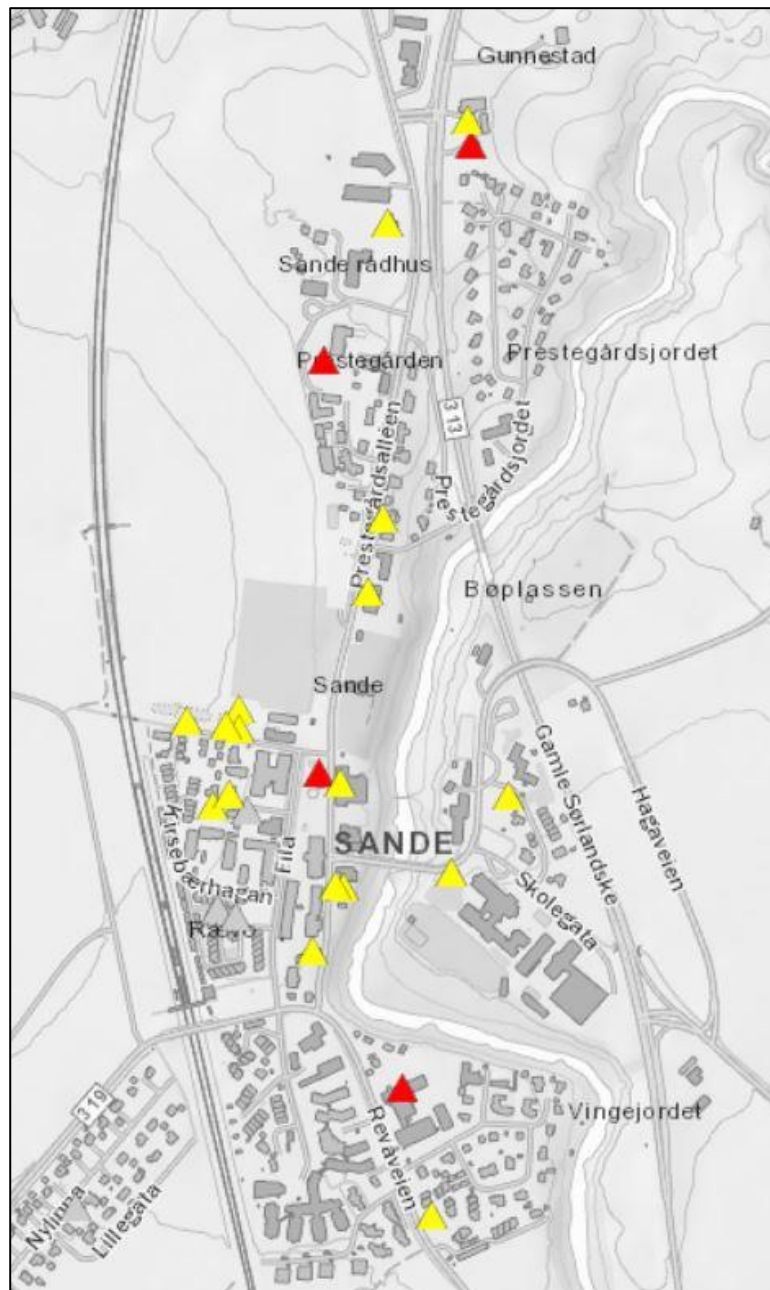

Figur 8: Kart over langsiktige utviklingsområdet i Sande. Kart fra plankartet til RPBA plan vedtatt av Fylkestinget i Vestfold den 26.09.2019.

¹⁴ Regional plan for bærekraftig arealpolitikk, revidert i 2019.

4.1.1 Sentrum

Mange av de SEFRAK-registrerte bygningene i Sande sentrum er også tidligere vurdert i Områdereguleringsplan for Sande sentrum (05.10.2015): Planbeskrivelse med konsekvensutredning. Verdivurderingene her bygger på og utvider vurderingene gjort i konsekvensutredningen fra 2015. Andre SEFRAK-registrerte bygninger har ikke vært gjenstand for en kulturhistorisk verdivurdering tidligere.

Figur 9: SEFRAK-registrerte bygninger i Sande sentrum markert med trekkanter.

Kostegata 4, SEFRAKID 0713-0205-023

Figur 10: Kostegata 4

Bolighus¹⁵ i bindingsverk bygget av murer Johansen i 1910.¹⁶ Husets fasade er endret med blant annet «husmorvinduer», takplater og tilbygg mot nord fra 50-60-tallet. Boligmiljøet var tidligere dominert av småhusbebyggelse. I dag er dette kulturmiljøet svekket og mange av de gamle småhusene er erstattet av rekkehus og lignende. Det skal likevel nevnes at deler av den nyere bebyggelsen i stor grad er tilpasset den eldre i henhold til form og volum. Verneverdien til huset settes til lav.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål. Arealformål i Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Boligbebyggelse-blokkbebyggelse.
Verneverdi	Lav

Kostegata 7, SEFRAKID 0713-0205-019 – Fagerheim

Figur 11: Kostegata 7.

Huset¹⁷ ble bygget i 1902¹⁸ i sveitserstil av smed Andersen. Mye av husets fasade har blitt endret med blant annet skifte av flere vinduer. Noen detaljer er imidlertid fortsatt intakt som noe snekkergleder langs gavler og gesims og inneglasset veranda. Ifølge SEFRAK-registeret ble huset påbygget med 2. etg. ca. 1920. I likhet med Kostegata 4 er husets opprinnelige kulturmiljøer svekket. Verneverdien vurderes som lav til middels.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål. Arealformål i Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Boligbebyggelse-blokkbebyggelse.
Verneverdi	Lav til middels

¹⁵ Bygningen er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områderegeringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

¹⁶ SEFRAK-registeret.

¹⁷ Bygningen er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områderegeringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

¹⁸ Sandeboka 1970, s. 276.

Prestegårdsalléen 11

Bygningen¹⁹ er ikke registrert i SEFRAK, men tas med her likevel da det har verneverdier som bør komme frem.

Huset fra 1927 har høy arkitektonisk kvalitet, stor grad av autenticitet og er representativ for sin periode. Både hovedhus og garasje/uthus har blant annet mansardtak som er et typisk stiltrekk for villabebyggelse i jugendstilen (1905 – 1925), samt vinduer i klassisk jugendstil. Glasset i flere av vinduene er byttet til nye, mer energieffektive glass mens de gamle rammene er beholdt.²⁰ Metoden som er brukt har gjort at huset har blitt mer energieffektivt samtidig som husets karakteristiske utseende og autenticitet er beholdt. Eiendommen inngår som en del av kulturlandskapet langs Prestegårdsalléen.

Figur 12: Prestegårdsalléen 11.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål. Arealformål i Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Boligbebyggelse-frittliggende småhusbebyggelse
Verneverdi	Høy

Prestegårdsalléen 14, SEFRAKID 0713-0204-003²¹

Figur 13: Prestegårdsalléen 14

Bolighus i sveitserstil bygget rundt 1910-11.²² Det er opp gjennom årene gjort en del fasadeendringer med blant annet utskifting av vinduer, men huset har delvis bevart/tilbakeført sitt opprinnelige uttrykk med blant annet snekkergleder ved takutstikk på gavlveggene og veranda. Huset ligger langs Prestegårdsalléen og inngår som en viktig del av kulturmiljøet her.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål. Arealformål i Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Boligbebyggelse-frittliggende småhusbebyggelse.
Verdi	Middels

Prestegårdsalléen 43, SEFRAKID 0713-0204-013 - Dr. Rafns bolig

I 1907 flyttet Christian Conrad Rafn (1874-1964) til Sande for å praktisere som lege. Årene før hadde han jobbet i Holmestrand som vikarlege for Dr. Graarud, den kjente Holmestrandshistorikeren. Dr. Rafn var en aktiv person i både politikken og

¹⁹ Bygningen er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områdereguleringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

²⁰ Aaserud, A, 2018, <https://www.byggogbevar.no/enok/artikler/isolerglass-i-gamle-rammer-rafn-arbeidsbeskrivelse> (20.11.2020)

²¹ Bygningen er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områdereguleringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

²² SEFRAK-registeret.

foreningslivet i Sande og var en viktig samfunnsbygger. Blant annet var han med å stifte Sande sanitetsforening og satt som styreleder i Sande Vannverk i over 20 år.

Figur 14: Dr. Rafns hus, Prestegårdsalléen 43.

Legen kjøpte i 1908 en eiendom i Engeskogen og fikk bygget hus der. Boligen stod ferdig i 1911. Ifølge boka *Sande – En reise gjennom 8000 år*, hadde huset en egen fløy med legekantor og et lite apotek hvor han produserte egne medisiner. I sin tid var boligen kjent som et svært staselig og kultivert hus. Her var det også tennisbane i hagen og tilrettelagt for øvelser i friidrett.²³

I dag har Sandesenteret og Sande gamle rådhus overtatt for de jorder og skoger som en gang omkranset boligen. Den tidligere legeboligen fremstår som svært slitent. Huset ble bygget om i 1965 hvor det blant annet ble ny innredning innvendig, nytt inngangsparti og ny veranda. Mange vinduer ble også byttet ut, hvorav flere husmorvinduer. Samtidig ble det bygget ny garasje som en del av bygningskroppen. Huset har fortsatt noen trekk igjen fra jugenstilen, men mye er endret.

Boligens verdi ligger derfor i dens tilknytning til Dr. Rafn, en historisk lokal person i Sande. Det er i utgangspunktet ønskelig at huset bevares, men på grunn av forringelsen i autenticitet og kulturmiljø rådes det heller til at bygningen dokumenteres med foto/film og beskrivelser.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål. Arealformål i Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Angitt bebyggelse og anleggsformål kombinert med andre angitte hovedformål.
Verdi	Lav til middels

Revåveien 2, SEFRAKID 0713-0204-002 - gamle Sande jernbanestasjon

Stasjonsbyer ble et fenomen på 1800-tallet etter hvert som jernbanen vokste frem. For både små og store steder betydde tilstedeværelsen av jernbanestasjonen en tidligere ukjent mulighet for vekst og utvikling.

I 1881, da jernbanen gjennom Jarlsberg og Larvik amt ble åpnet, bestod Sande sentrum hovedsakelig av middelalderkirken, noen bondegårder, Sande fengsel ved Revå Mellom og en skysstasjon på Søndre Revå. Den gamle hovedbygningen på gården Nordre Revå ble tatt i bruk som stasjonsbygning. Bygdas beliggenhet langs sentrale veifar hadde lenge brakt folk og varer til og fra bygda, men det var først etter jernbanen kom at utviklingen og veksten tok fart på alvor. Det ble raskt etablert landhandlere, spesialforretninger, meieri og post. Blant handelsgårdene finner vi Sande meieri, Kaldmoegården og Berggården. Mye av det folk tidligere måtte til Drammen for å gjøre, kunne nå utføres i Sande sentrum. Stasjonen i seg selv trakk også mange folk. Ikke bare de som skulle ut og reise, men også de som bare var ute etter å slå av en prat og se hvem

²³ Sande. En reise i tid gjennom 8000 år, 2018, s. 142.

som kom med toget i dag. I en periode på 80-tallet var det ingen tog som stoppet i Sande, men takket være lokale ildsjeler begynte togene igjen å stoppe i Sande i 1988.

Da jernbanetraseen ble flyttet ut av sentrum i 2001, ble ny stasjon etablert like utenfor sentrum og den gamle stasjonen lagt ned. I dag holder Stasjonsgaarden Kafé og Bar til i den gamle stasjonsbygningen. På 1920-tallet ble stasjonsbygningen bygget på med en ekstra etasje og har opp gjennom årene hatt flere stiluttrykk. I dag fremstår bygningen med noe sveitserstiltrekk, især ved utformingen av listene over vinduene. Mye av bygningens verdi ligger imidlertid ikke i det arkitektoniske uttrykk, men heller i den samfunnsmessige betydningen stasjonsbygningen har hatt for Sandes historie. Den representerer utviklingen av Sande sentrum til slik vi kjenner den i dag. Stasjonen er også en sentral del av sentrumsbildet i Sande og mange sandesokninger har et forhold til den.

Figur 15: Gamle Sande jernbanestasjon i 2020.

Uten jernbanestasjon ville Sande sett svært annerledes ut i dag. På grunn av sin samfunns- og sosialhistoriske verdi har derfor stasjonsbygningen svært høy verdi.

Figur 16: Sande stasjon en gang etter stasjonsklokken kom på plass rundt 1905. Foto: Sande historielag.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål. Arealformål i Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Torg.
Verdi	Svært høy

Revåveien 5, SEFRAKID 0713-0204-001 - Sande Meieri

Sande Meieri startet sin drift i 1884 i splitter nye lokaler som var bygd med murstein fra Sande teglverk i Selvik. Meieriet var et av flere virksomheter som ble etablert i Sande etter at jernbanen åpnet. Etter hvert ble det dagligvarehandel ved siden av og senere ble meierivirksomheten avviklet helt. I dag holder Meny og Fargerike Sande til i de gamle meierilokalene. Bygningen blir fortsatt omtalt som Meieriet av folk i Sande. I dag er bygningen påbygget og fasaden kraftig endret slik at det er vanskelig å finne noen spor igjen av det gamle teglsteinslokalet fra 1800-tallet. Det er allikevel fortsatt potensiale til å tilbakeføre bygget til den gamle teglsteinsfasaden.

Figur 17: Meieribygningen i 2020.

På grunn av bygningens betydning som en del av sentrumsutviklingen i Sande og som en av få gjenværende bygninger fra 1800-tallet i sentrum, settes kulturminneverdien til middels til høy.

Figur 18: Sande meieri tidlig 1900-tall. Foto: Sande historielag.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel og Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Sentrumsformål.
Verneverdi	Middels til høy

Revåveien 15, SEFRAKID 0713-0205-006 – Elvehøy

Sveitservillaen²⁴ ble bygget i 1907²⁵ og har i store trekk en tidsriktig fasade. På et tidspunkt har det blitt lagt blikktak. Vinduer har også blitt byttet, men det har blitt benyttet stilmessig korrekte kopier. Langs gavlene er det snekkergleder, et trekk som er å finne flere steder i Sande. På østsiden er et tilbygg av nyere dato. Slike hus fantes det flere av i Sande sentrum tidligere, men etter de siste tiårenes mange utviklingsprosjekter har det blitt færre av dem. Villaens sammenheng og miljø har blitt redusert, gamle bygninger har blitt revet og nye, større og mer moderne har kommet istedenfor.

På grunn av den godt bevarte fasaden og sveitservillaens representativitet for denne type bygninger i Sande sentrum, får den middels verneverdi.

I tilknytning til sveitservillaen på Revåveien 15 ligger et eldre uthus (SEFRAKID 0713-0205-007). Uthuset er skjevt og i dårlig forfatning, muligens på grunn av utglidninger mot Sandeelva. Uthus som dette er en del av kulturmiljøet til mange eldre hus og bør gis samme verneverdi som hovedhuset. Blir uthuset borte, forringes også noe av miljøet til hovedhuset. På grunn av tilstanden og de usikre grunnforholdene langs skråningen ned mot Sandeelva, gis imidlertid uthuset lav til middels verdi.

Figur 19: Revåveien 15 med uthus. Foto fra Google Street View (besøkt 20.11.2020).

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel og Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Sentrumsformål.
Verdi	Middels

Revåveien 22, SEFRAKID 0713-0205-009 – Solvang

Figur 20: revåveien 22. Foto fra Google Street View juni 2018 (besøkt 20.11.2020)

Hus²⁶ bygget tidlig i 1910. I tillegg til bolig var det skredder og butikk her frem til 1999.²⁷ Butikkfronten er fortsatt intakt og er en del av bygningens historie. Bygningens fasade er sterkt endret fra det som opprinnelig var sveitserstil.

Uthuset på tomten er ikke registrert i SEFRAK. Det kan ha blitt bygget senere enn huset, men det er også mulig det ved en feiltakelse ikke ble SEFRAK-registrert. Uthuset er godt bevart og representerer et typisk uthus fra tidlig 1900-tallet.

²⁴ Bygningen er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områdereguleringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

²⁵ Sandeboka 1939, s. 275.

²⁶ Bygningen er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områdereguleringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

²⁷ Sande kulturminneregister 2008, 2-128.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel og Områdeplan Sande sentrum: Sentrumsformål. Hovedhuset er registrert i SEFRAK – gul trekant.
Verdi	Lav (hovedhus) til middels (uthus)

Revåveien 37, SEFRAKID 0713-0205-026 – Sande fengsel

Bygningen²⁸ huser i dag ulike småbedrifter, men ble opprinnelig bygget som et fengsel. Tomten ble kjøpt av Jarlsberg og Larvik amtskommune i 1842, men på grunn av problemer med finansieringen stod ikke fengselet ferdig før i 1864. Samme arkitekt har trolig stått bak tegningen av både fengselet i Sande og et tilsvarende fengsel på Hamar. Utformingen er lik, men fengslet i Sande med sine 12 celler, er noe mindre enn det på Hamar. I 1920 ble fengselet lagt ned og i de neste syv årene fungerte det som hjem for sinnssyke. I perioden frem til Sande fabrikk kjøpte eiendommen i 1951²⁹ fungerte bygningen som tingsted og rettslokale.³⁰ Bygningen var sted for fabrikkvirksomhet frem til midten av 1980-tallet.

Det gamle fengselets opprinnelige arkitektoniske uttrykk er i høy grad bevart, men loftet har blitt utvidet til en full 2. etg. hvor det er satt inn vinduer, samt at møneavslutningen er endret noe. Et skilt med Sande Fabrikker pryder fasaden på vestsiden. Fabrikkvirksomheten er den del av bygningens historie og er den bruken folk flest i Sande kanskje forbinder med bygget. Utformingen av skiltet er for øvrig gjort slik at det passer godt inn på fasaden.

I dag er bygningen omkranset av tilstøtende bygninger. Reguleringsplanen på Wingejordet som ble vedtatt 07.05.2019 legger imidlertid opp til å fjerne disse bygningene slik at det gamle fengselet igjen får stå selvstendig slik det opprinnelige gjorde.

Gamle Sande fengsel skårer høyt på både autentisitet, alder, arkitektonisk uttrykk, tilstand, og samfunns- og sosialhistorie. I tillegg er det fortsatt mulig å gå ned i de gamle fangehullene³¹ noe som styrker bygningens formidlingspotensiale. Samlet sett vurderes derfor bygningen til å ha svært høy verdi.

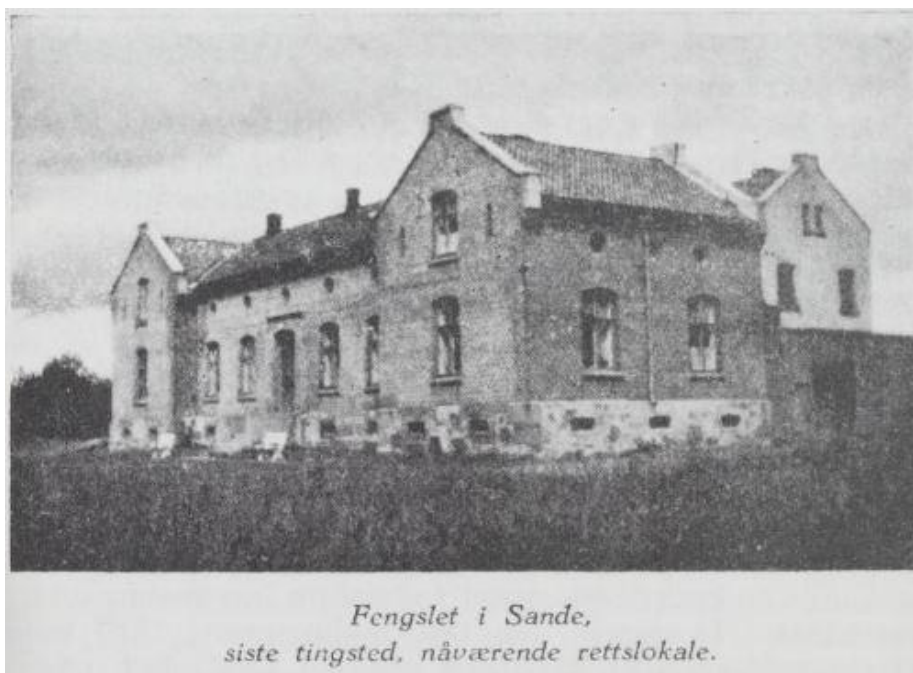
Figur 21: Fasade vest, Sande Fabrikker 2021 – foto: Christina Lovén

²⁸ Bygningen er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områdereguleringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

²⁹ Aaserud, 2018, s. 108.

³⁰ Sandeboka, 1970, s.178.

³¹ Aaserud, 2018, s. 108.

Figur 22: Sande fengsel tidlig på 1900-tallet. Foto fra Sandeboka 1939, s. 178.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål. Detaljreguleringsplan for Wingejordet (Planid 20160002): Regulert til bevaring. Tilhørende planbestemmelser er vist nedenfor: «4.3.3 Planbestemmelse – Sande fabrikker Gamle Sande fabrikker skal bevares, og kan ikke flyttes eller rives. Ved utbedring, reparasjon og vedlikehold skal bygningenes utvendige karakter, materialbruk og detaljering, bevares. Der det er gjort nyere endringer kan bygningen tilbakeføres til opprinnelige eller eldre tilstand på dokumentert grunnlag. Nye tiltak, som for eksempel tilbygg, kan tillates dersom de i størrelse og form er underordnet, og i detalj tilpasset, bygningens opprinnelige stil. Under forutsetning om at bygningens arkitektur ivaretas, kan det tilrettelegges for universelt utformede tiltak, utbedring og tilrettelegging for leietakere både innvendig og utvendig. Ved etablering av tiltak slik som (ikke uttømmende) ramper, trapper og lignende stilles det krav om at disse skal tilpasses bygningens arkitektur. Byggegrense er inntegnet på plankart, og går kun i front fasadelivet til Gamle Sande fabrikker mot Revåveien/fylkesveien. Det kan ikke gjennomføres nye tiltak mellom Gamle Sande fabrikker og Revåveien.»
Verdi	Svært høy

Revåveien 45, SEFRAKID 0713-0205-008 – Bondeheimen

Det tidligere våningshuset³² på gården Søndre Revå skal ifølge Sandeboka ha blitt bygget etter en brann i 1783.³³ I SEFRAK er bygningen imidlertid registrert med en datering fra siste kvartal av 1800-tallet. Registeret oppgir Sandeboka som sin kilde, men uten å nevne nøyaktig hvor. Det antas at dette er feilregistrert fra da registreringen ble gjort i 1992. Det gamle våningshuset ble i 1956 kjøpt av Sande Bygdekvinnelag og Sande Landbrukslag til bruk som foreningslokale.

Mye av det opprinnelige åpne jordbruksmiljøet har gått tapt og variert boligbebyggelse har kommet til rundt våningshuset. Panel og tak og de fleste vinduer har blitt skiftet, men husets fasade har likevel opprettholdt et autentisk og historisk uttrykk, med blant annet tidsriktige vinduer. I tillegg har bygningen i over 50 år huset Sande Bygdekvinnelag og Sande Landbrukslag, noe som styrker bygningens samfunns- og sosialhistoriske verdi. På bakgrunn av dette, samt Bondeheimens alder, autenticitet og tilstand vurderes bygningen til å ha høy verdi.

Figur 23: Bondeheimen.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål. Arealformål i Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Boligbebyggelse-konsentrert småhusbebyggelse.
Verdi	Høy

4.1.2 Dunihagan

Dunihagan er et boligfelt fra 60-70-taller beliggende på en ås eller kolle en snau kilometer øst for Sande sentrum. Av området som ligger innenfor langsiktig utviklingsgrense er det kun registrert et SEFRAK-bygg. Tre bygninger på gården Duni vestre er også registrert i SEFRAK, men ligger utenfor langsiktig utviklingsgrense og er derfor ikke med her. Området utmerker seg ellers ved å være rikt på gravminner.

Eikeliveien 25, SEFRAKID 0713-0202-004

Våningshus fra 1912³⁴ med trekk fra jugendstilen. Hovedtaket er bygget som saltak, mens utstikket er dekket med mansardtak. Typisk jugendstilvinduer med flater i forskjellige størrelser hvorav de øverste er smårutede. I dag ligger huset midt i et boligfelt, men lenge lå det litt tilbaketrukket, omgitt av jorder og skog. Det var tidligere to uthus på tomten som nå er revet.

Figur 24: Eikeliveien 25.

³²Bygningen er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områdereguleringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

³³ Sandeboka, 1970 s. 266.

³⁴ Norske gardsbruk (1947), s. 881.

På bakgrunn av husets representativitet for jugendstilen har bygningen blitt vurdert til å ha middels verneverdi.

Nåværende situasjon	Arealformål i reguleringsplan Dunihaugen-Ekeli (planid 713115): Boligbebyggelse-frittliggende småhusbebyggelse.
Verdi	Middels

4.1.3 Selvik

Bortsett fra ute på Kverntangen, er det på Selvik kun registrert et bygg i SEFRAK innenfor langsiktig utviklingsgrense.

Brekketoppen 30, SEFRAKID 713-0104-018

Ifølge SEFRAK-registeret ble huset bygget i 1910 og betydelig ombygget i 1977.³⁵ I dag er det lite som minner om et hus fra 1910 igjen. Bolighuset vurderes til å ha lav verneverdi.

Nåværende situasjon	Arealformål i reguleringsplan Lersbryggen (planid 713033): Boliger.
Verdi	Lav

4.1.4 Kverntangen

På Kverntangen, ca. 3-4 km fra Sande sentrum, ligger et mindre boligfelt som på solskinnsdager leder tankene hen mot sørlandsidyll og strandliv. De eldste husene ble oppført tidlig på 1900-tallet i sveitserstil. Her lå tre av dem med fronten vendt ned mot sjøen. I dag går det flere stier og gangveier ned til sjøkanten og det er rimelig å regne med at det var slik også tidlig på 1900-tallet. Langsmed Sandebukta ble det rundt 1900-tallet bygget slike sommerhus flere steder. En kjøretur langs Sandebuktveien og Strømmveien gir flere gode eksempler.

Figur 25: Del av kulturmiljøet på Kverntangen. Kverntangen 102 til venstre i bildet som et av de nyere bolighusene, mens Kverntangen 76 til høyre er et av de eldste på området.

³⁵ SEFRAK-registeret.

I løpet av de siste 120 årene har det kommet til flere boliger på Kverntangen med trekk fra forskjellige stilperioder. Allikevel fremstår området i stor grad som et helhetlig bygningsmiljø ved første øyekast. Dette er mye grunnet at bygningene harmoniserer i blant annet størrelse, takform og fargebruk. Den nyere bygningen Kverntangen 102 er et godt eksempel på hvordan huset er søkt tilpasset omgivelsene.

Dette kulturmiljøet bør opprettholdes og styrkes når anledningen åpner for det. De eldste husene bør opprettholde og eventuelt tilbakeføre sine fasader, og tiltak på nyere bygninger må underordne seg bygningsmiljøet som en helhet.

De SEFRAK-registrerte bygningene er kort beskrevet under.

Figur 26: SEFRAK-registrerte bygninger på Kverntangen markert med trekkanter. R-ikonet til venstre er en gravrøys fra bronsealderen.

Kverntangen 110, SEFRAKID 0713-0104-013

Våningshus som ifølge tidligere eier skal være bygd i 1930. Ifølge SEFRAK-registeret så er huset flyttet fra Skogkroken. Det er gjort noen endringer på den opprinnelige fasaden med bytte av vinduer rundt 1960 og senere et tilbygg mot vest.³⁶ Det stod tidligere et uthus på tomten som var fra samme periode, men som nå er revet (0713-0104-014).

Figur 27: Kverntangen 110.

Nåværende situasjon	Arealformål i reguleringsplan Lersbryggen (planid 713033): Boliger.
Verdi	Lav til middels

Kverntangen 108, tre bygninger, SEFRAKID 0713-0104-010, 011 og 012

Figur 28: Kverntangen 108 med bryggerhus og uthus.

Kverntangen 108 består av et bolighus, uthus og bryggerhus. Under SEFRAK-registreringen oppgav daværende eier at alle bygningene ble bygget i 1885. ifølge Sandeboka bodde fraktemann Kristian Bernhard Kverntangen her fra 1882³⁷ og det kan være det reelle byggetidspunktet. Fasaden fremstår i stor grad som autentisk, men med en tilbygget sideinngang på vestsiden. Med både våningshus, bryggerhus og uthus, alle med høy grad av autenticitet, er Kverntangen 108 et lite kulturmiljø i seg selv. Det er også et godt representativt eksempel på denne type eiendommer fra 1800-tallet. Verneverdien vurderes derfor til å være middels til høy.

³⁶ SEFRAK-registeret.

³⁷ Sandeboka (1939), s. 633.

Nåværende situasjon	Arealformål i reguleringsplan Lersbryggen (planid 713033): Boliger.
Verdi	Middels til høy

Kverntangen 104, to bygninger, SEFRAKID 0713-0104-009 og 028

Bolighus og bryggerhus fra 1905³⁸ med en godt bevart fasade mot veien. Våningshuset har snekkergleder ved takutstikkene på gavlene. På vestsiden er det i nyere tid satt opp et større tilbygg som trekker autenticiteten og representativitet noe ned. Verneverdien vurderes til å være middels.

Figur 29: Kverntangen 104 med bryggerhus.

Nåværende situasjon	Arealformål i reguleringsplan Lersbryggen (planid 713033): Boliger.
Verdi	Middels

Kverntangen 76, SEFRAKID 0713-0104-017

Figur 30: Kverntangen 76 sett fra vest og sør.

Byggeåret for våningshuset er ikke kjent, men ifølge SEFRAK-registeret er det bygget før 1905. Boligen er noe mindre enn de andre SEFRAK-registrerte bygningene i feltet. De andre henvender seg mot sjøen i øst, mens Kverntangen 76 ligger med inngangspartiet mot veien i vest. Bygningen har også tydelige panelkledde lafteknuter og er laftet der hvor de andre er bygget i bindingsverk. Huset skal ha blitt restaurert en gang mellom 1975 og 1990.³⁹ Flere av vinduene virker å være originale. Bygningen virker å være

³⁸ Sandeboka (1939), s. 633.

³⁹ SEFRAK-registeret.

eldre enn de andre SEFRAK-registrerte bygningene på Kventangen ut ifra størrelse, byggemåte og vindustype. Uten å kjenne mer til husets historie er det vanskelig å sette en korrekt vurdering av kulturminneverdien. Verneverdien settes derfor foreløpig som middels til høy.

Nåværende situasjon	Arealformål i reguleringsplan Lersbryggen (planid 713033): Boliger. Bygningen er registrert i SEFRAK– gul trekant.
Verdi	Middels til høy.

4.2 Forsvar, krigsminner

Andre verdenskrig er blant de store definerende hendelsene de siste 100 årene. Etter de fem mørke årene hadde landet fokus på å komme seg på beina igjen. Bevaring av krigsminner var ikke et viktig tema. Nå er det over 75 år siden krigen tok slutt og mange av de fysiske sporene etter andre verdenskrig er forsvunnet, eller er i ferd med å forsvinne. For å bidra til å holde fortellingen levende har det derfor i nyere tid blitt mer fokus på å bevare krigsminner. Dette gjelder ikke bare for minner fra andre verdenskrig. Også kulturminner fra etterkrigstiden og opp til i dag bidrar til å fortelle historien til forsvaret av landet.

4.2.1 Bøplassen – eksersersplass og telthus

Over 20.000 soldater var i 1882 samlet i Sande-distriktet for å delta i en stor militærmanøver med Kong Oscar II som observatør. Et av stedene som ble tatt i bruk som eksersersplass var Bøplassen, den gang kalt Bømoen. Plassen ble ellers på 1800-tallet brukt som eksersersplass av Det Sandeske og Det Vaaleske Compagnie.

Telthuset som nå står på Bøplassen er restaurert og ble flyttet ditt i 2010. Telthus er en bygningstype som er mye likt et stabbur, og ble benyttet som militært lager for lokale avdelinger i mobiliseringshæren. Det var opprinnelig to telthus i Sande, men bare et er bevart i dag.

Dette ble bygget på gården Revå søndre i 1758 og ble senere flyttet til Revå nordre, hvor det ble brukt av Det Sandeske Compagnie frem til 1811. Fra 1819 – 1842 var bygningen i bruk som kornmagasin for lokale bønder. Overskudd av såkorn ble solgt videre og dannet grunnlaget for opprettelse av Sande Sparebank. Fra 1842 ble telthuset tilbakeført til Militæret for bruk av det Vaaleske Compagnie, som fra 1834 hadde sin eksersersplass på Bømoen.

På 1900-tallet fikk Bøplassen ny bruk. I forbindelse med Grunnlovsfeiringen i 1905 ble plassen tatt i bruk som en festplass. Det ble med årene bygget både scene, dansegulv og salgsboder. Her ble det arrangert 17.mai-feiringer, dansefester, musikkstevner og andre tilstelninger. Det ble satt publikumsrekord da radiokjendisen Rolf Kirkvaag ledet et spørreprogram på 1950-tallet, med 3000 solgte billetter. På 1980-tallet ble plassen stengt for offentlige fester. I dag benyttes plassen som friluftsarena av skoler, barnehager og familier, både sommer som vinter.

Bøplassen er i dag både et krigsminne og en arena for friluftsliv og rekreasjon. Telthuset er et av de eldste bygningene i bygda, muligens det eldste og kanskje det eneste gjenværende telthuset i Vestfold. Til Bøplassen knytter det seg store kunnskaps-, opplevels- og bruksverdier. Plassen har også et stor formidlingspotensiale med lett tilgjengelighet for mange brukere.

Figur 31: Telthuset på Bøplassen. Foto: Steinar Jenskaug, Sande historielag.

Nåværende situasjon	Arealformål i Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Grønnstruktur – turdrag.
Verdi	Høy til svært høy

4.2.2 Fangeleir for russiske krigsfanger på Guriløkka

Leieren ble etablert i 1944 for russiske krigsfanger som skulle hugge tømmer til knottfabrikken som var planlagt ved Sande Stasjon. En del av fangene ble satt til å hugge tømmer, mens andre ble sendt ned til Sande til fots for å bygge fabrikken, noe som medførte en marsj på over ca. 11 km hver dag.

Figur 32: Fangeleieren på Guriløkka ved frigjøringen. Milorg overtar leieren. Foto: Sande historielag.

Lokalbefolkningen hjalp fangene så godt de kunne med å gi de mat. Det ble blant annet gjemt matpakker og tobakk i tømmerstablene i Beitegata, og til de fangene som gikk til Sande hver dag lagde noen husmødre matpakker og kokte poteter som ble lagt ut i grøftekantene som fangene plukket med seg. Fangevokterne var klare over denne praksisen, men de skal ha snudd seg og sett en annen vei. Fangene var flinke håndverkere, og mange lagde små skrin og figurer som de ga til sandesokningene etter krigen som bytte mot tobakken og maten de fikk. Mange av disse finnes fortsatt. Da krigen var slutt 8. mai 1945, befant det seg 101 fanger på Guriløkka. En av fangene hadde klart å rømme og kom seg over til Sverige, mens to fanger, Simon og Tsjernov, døde under fangenskapet og ble begravd like på utsiden av leiren. Etter frigjøringen ble gravene deres flyttet ned til Sande Kirkegård. Etter krigen ble fangebrakkene brent for å unngå smitte og brakkene til fangevokterne demontert og solgt.

Guriløkka har endret utseende siden den gang. I dag er det lite igjen som minner om fangeleiren og den store åpne plassen er mye brukt til tur- og friluftsførmål. Til tross for at det er lite fysiske spor igjen av fangeleiren har stedet høy verdi. Kulturminnets verdier er knyttet til historiske hendelser, samfunn- og sosialhistorie, formidling, samt bruks- og opplevelsesverdi.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: LNF-område
Verdi	Høy

4.2.3 Hanekleiva stridsanlegg

Stortinget vedtok i 1983 en plan for forsvaret av Vestfold. Planen gikk ut på å bygge flere permanente festningsverk i fylket. Hensikten var å gjøre det lettere å stoppe fiender landsatt i Larvik eller Sandefjord og hindre en eventuell fremrykking nordover mot Oslo.

Det ble bygget tre slike stridsanlegg, to på Eidsfoss og et i Hanekleiva. Anlegget i Hanekleiva stod ferdig i ca. 1985 ved slutten av den kalde krigen.⁴⁰

Figur 33: Toppen av stridsanlegget i Hanekleiva.

Anlegget ble bygget som en lukket bunker med undertrykk hvor man skulle være beskyttet mot både bombeangrep og atombomber. I området rundt ble det anlagt fire skytestillinger, kjent som «Jervehi».⁴¹ Inne i bunkeren var det blant annet kanontårn, skytstillinger og observasjonstårn. Siste militære øvelse ble holdt her høsten 1991. I tiden etter

ble anlegget periodisk benyttet av Heimevernet før det ble tilbakeført til grunneier i 2005. Anlegget ble låst, men ble snart brutt opp og stod åpent gjennom flere år. I denne perioden ble mye av det opprinnelige utstyret stjålet eller ødelagt.

Fra 2016 har en liten gjeng forsvarsentusiaster arbeidet med å restaurere anlegget og tilrettelegge det for formidling. I løpet av de siste årene har de jevnlig holdt omvisninger for både større grupper, privatpersoner og skoleklasser. Det har også blitt holdt ulike aktiviteter på stedet som geocaching, åpen dag og paintball. Et tilsvarende stridsanlegg finnes ved Eidsfoss hvor mye av det originale inventaret er intakt.

Når det snakkes om forsvarsminner dreier det seg ofte om spor fra 2. verdenskrig eller eldre festningsverk. Lite fokus blir gitt til de forsvarsminnene som er nærmere vår egen tid. Like fullt er de en del av vår forsvarshistorie og reflekterer endringer i samfunn, teknologi og forsvarsstrategier. Stridsanlegget på Hanekleiva er lett tilgjengelig og har et stor formidlingspotensiale. Kulturminnet vurderes til å ha høy verdi.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: LNF-område
Verdi	Høy

⁴⁰ <https://www.kak.net/2017/07/22/ny-tur-til-hanekleiva-stridsanlegg/> Besøkt 30.01.2020.

⁴¹ <http://www.festningsverk.no/index.php/template-features/video-fra-festningsverk-no/bunkere-kalde-krigen/nordre-vestfold> Besøkt 12.02.2020.

4.2.4 Inskripsjon - «Håkon 7»

På toppen av Killingdalåsen er en referanse til navnet «HÅKON 7» risset inn i fjellet. Innskripsjonen er en del av den sivile motstanden Norges befolkning utviste under krigen og ble risset inn av tenåringer. I dag ligger inskripsjonen midt i et boligfelt og inne i en privat hage.⁴² Under krigen var imidlertid kollen ubebygget og dekket av skog slik at inskripsjonen ville ha vært godt gjemt for tyskerne. Kulturminnet er i dag vanskelig tilgjengelig, men har imidlertid svært høy samfunns- og sosialhistorisk verdi og representerer en definerende periode i norsk historie. Inskripsjonen vurderes derfor til å ha høy verdi.

Figur 34: Inskripsjon "H7" -
Foto: Åge Samuelsen

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Eksisterende boligbebyggelse.
Verdi	Høy

4.2.5 Inskripsjon - «FRED 1945»

Bare et par hundre meter fra «HÅKON 7» inskripsjonen ligger en annen inskripsjon. I fjellet her er det risset inn «FRED 1945». Like ved er det en plass hvor det ble spilt poker under krigen. Muligens er det de samme pokerspillerne som risset inskripsjonen? I dag ligger det en hytte rett over inskripsjonen.⁴³

I likhet med «HÅKON 7» inskripsjonen har også dette kulturminnet høy samfunns- og sosialhistorisk verdi og representerer freden som kom i 1945, men det er per i dag ikke tilgjengelig. Kulturminnet vurderes derfor til å ha middels til høy verneverdi.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Eksisterende boligbebyggelse.
Verdi	Middels til Høy

⁴² Krokli 3. I registeret over nyere tids kulturminner i Sande er kulturminnet registrert under nummer 16-80.

⁴³ Skogstien 5. I registeret over nyere tids kulturminner i Sande er kulturminnet registrert under nummer 16-81.

4.2.6 Maskingeværreder på Holm

Under krigen ble det bygget til sammen tolv maskingeværreder på Holm. I dag er det bare tre av dem igjen, en på Nordre Holm gård og to på Skjervik. Stillingene var en del av et større forsvarsnettverk for hele Vestfold og var bygd med tanke på en større invasjon fra de allierte. De tre stillingene på Holm skiller seg fra andre i Vestfold. Sannsynligvis ble de laget av krigsfanger med steinhogger- og murerbakgrunn.⁴⁴ Forsvarstillingene er representative kulturminner fra krigshistorien med høy samfunns- og sosialhistorisk verdi. Kulturminneverdien vurderes derfor til å være høy.

Tysk maskingeværrede hos Bjørløw på Holm. Det ble bygd mange forsvarstillinger på Holm av tyskerne.

FOTO VIA THOMAS BJØRLØW

Figur 35: Bilde av skytestillingen fra den nye Sandeboka (Aaserud 2018, s. 222).

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Eksisterende boligbebyggelse.
Verdi	Høy

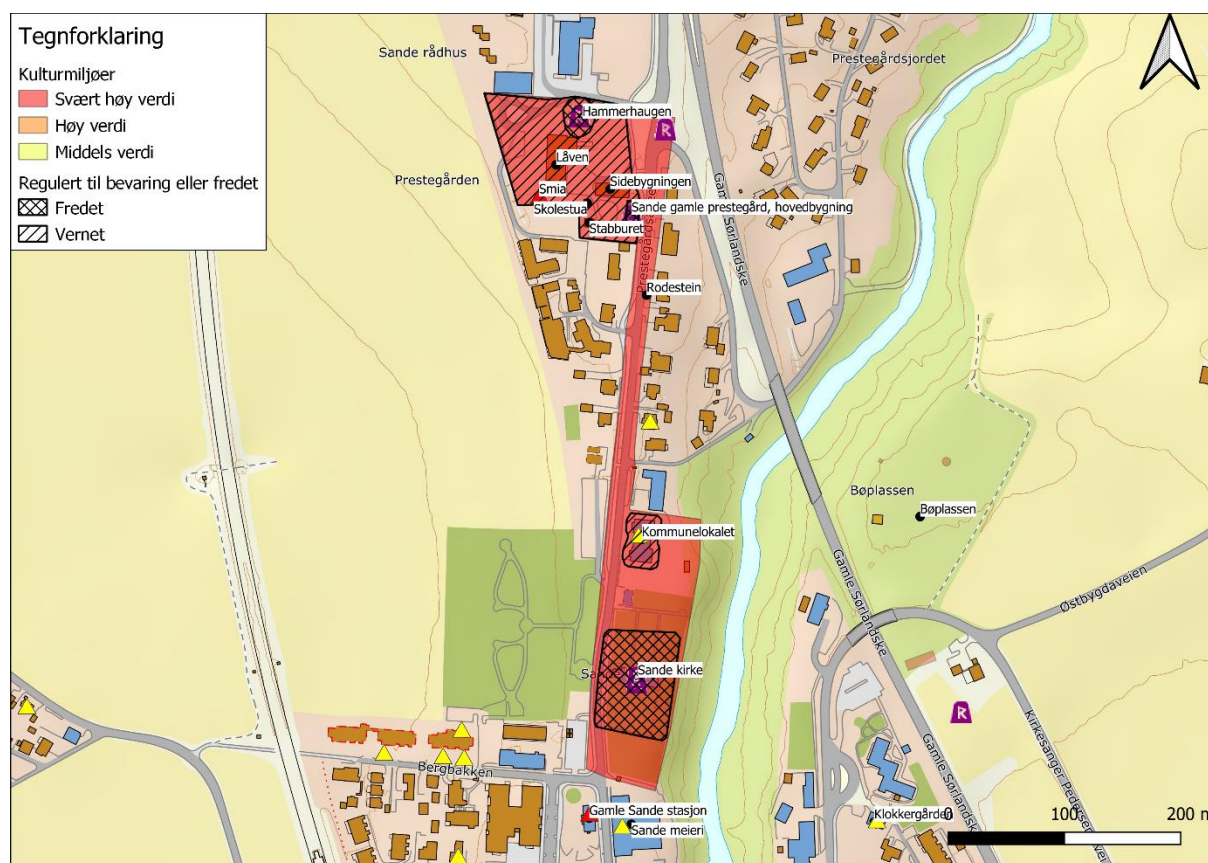
4.3 Tro og religion

Mennesker har til alle tider hatt behov for å systematisere tilværelsen og sette den inn i et rammeverk. Dette behovet har gitt opphav til sagn, tradisjoner, trosforestillinger og religioner. Kulturminner innenfor denne kategorien kan være alt fra kirker, prestegårder og kapell, til offersteder, gravplasser, trær og merkesteiner.

4.3.1 Kulturmiljø 1: Prestegårdsalléen med kirke og prestegård

«Prestegårdsalléen har ubrutt tradisjon som religiøst senter tilbake til middelalderen. Senere har funksjoner knyttet til tettstedets administrasjon kommet til. Det er dette som gjør at Prestegårdsalléen er et kulturmiljø med nasjonal og regional verdi.»

⁴⁴ Sande. En reise i tid gjennom 8000 år. 2018, s. 222.

Figur 36: Kart over kulturmiljøet med enkeltminnene markert.

Slik beskrives Prestegårdsalléen i Vestfold fylkeskommunes fagrapport *Kulturmiljøer i byer og tettsteder i Vestfold* fra 2018. Prestegårdsalléen med kirke og prestegård er tatt inn i fylkeskommunens Regional plan for bærekraftig arealpolitikk (RPBA) som et viktig kulturmiljø i byer og tettsteder i Vestfold. Kulturmiljøet strekker seg fra Sande kirke i sør til Prestegården i nord og består av kirken, gamle Sande Herredshus (Kommunelokalet), prestegården med hage, låve og sidebygninger, rodesteinen og selve alléen. Samtidig må Klokkergården på andre siden av Sandeelva også sees i sammenheng med kulturmiljøet. Klokkergården er omtalt under punkt 4.7.4.

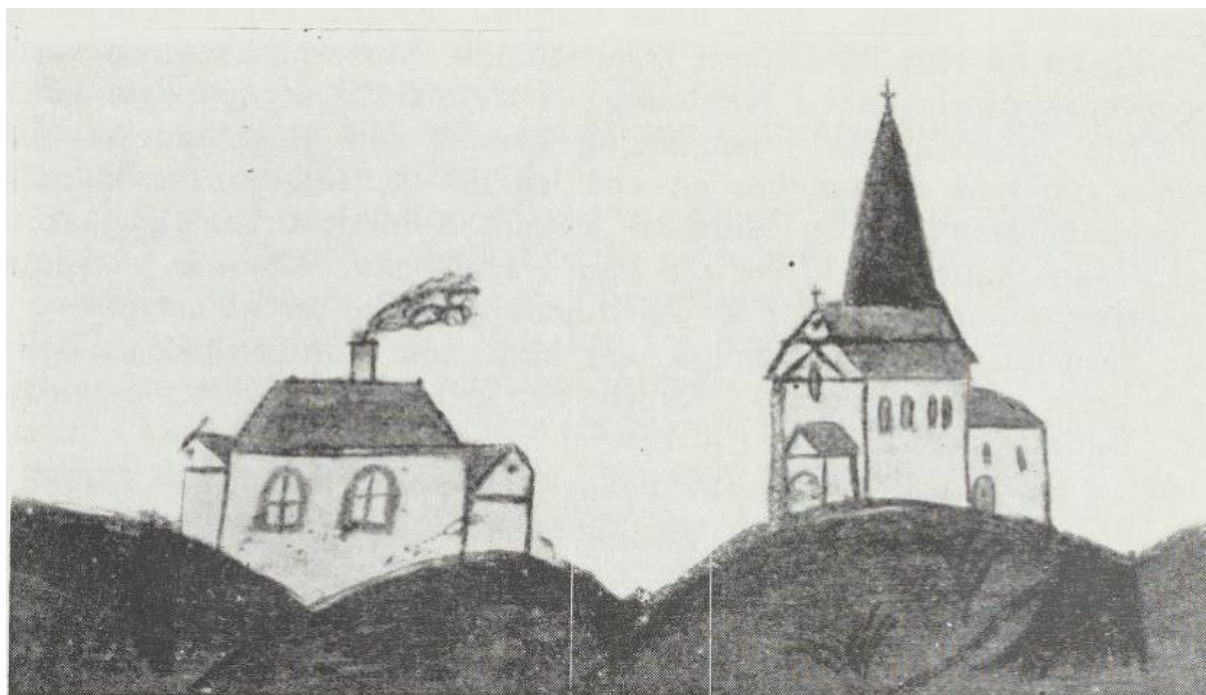
Steder utvikler seg over tid i takt med utvikling og endring av samfunnet og Prestegårdsalléen er et tydelig eksempel på hvordan dette kan ta form. Her har man de lange linjene med middelalderkirke, gamle veifar, et godt bevart prestegårdsmiljø og moderne administrasjonsbygninger som Kommunelokaler og det gamle rådhuset i Sande. Rådhuset ligger utenfor det definerte kulturmiljøet og regnes ikke som verneverdi, men er en del av kulturmiljøets historie. Kulturmiljøet representerer utviklingen av administrasjon, arkitektur, tettstedsutvikling, ferdsel og religion i Sande. Egenskaper som alder, autenticitet, representativitet, samfunns- og sosialhistorisk, historiske hendelser og formidling er alle sentrale her.

Kulturmiljøet verdivurderes samlet. Under beskrives kort de ulike enkeltminnene innenfor kulturmiljøet.

Sande kirke

Sande kirke er en av våre eldste middelalderkirker. Kirken er viet til jomfru Maria og ble bygget en gang mellom 1050 og 1150. I kirkens døpefont har sandesokninger blitt døpt i snart 1000 år. Døpefonten er hugget i kleberstein og er av en romansk type som ble laget fra ca. år 1100 og er med på å tidfeste kirken. Før steinkirken ble bygget har det antageligvis stått en mindre kirke i tre på stedet.

Det var ikke selvsagt at Sande kirke ble plassert der den ble. Det innebar makt og status for en storbonde å få et kirkebygg på sin eiendom og sannsynligvis var det flere storgårder som kjempet om å få kirken til seg. Ifølge et sagn skulle kirken bygges på en høyde ved Åshaugen. På denne høyden ligger et større gravfelt og plasseringen av kirken der ville gjort den godt synlig i landskapet samtidig som områdets stedskontinuitet som kultplass ville blitt videreført. Men tussene på Veierud og Ås likte imidlertid ikke dette og flyttet bygningsmaterialene ned til der kirken står i dag. Dette er et sagn som vi finner igjen mange steder og forteller om maktkampene som kan ha foregått for å plassere kirken. Til slutt ble det gården Sande som fikk kirken til seg og som gav sitt navn til bygda.⁴⁵

Figur 37: Sande kirke og prestegård slik det var malt på et kistelokk på Holm i 1712 (usikker datering). Foto: Sandeboka, s. 98.

Sammen med prestegården brant kirken i 1783. Prestegården brant helt ned, mens av kirken stod det bare murene igjen. Det ble besluttet å bygge kirken opp igjen på de gamle murene, mens prestegården ble flyttet noen hundre meter nordover til der den ligger i dag. Kirkens betydning for samfunnsutviklingen går helt tilbake til middelalderen. Dette var stedet hvor de fleste av livets store begivenheter tok sted og det var ofte her på kirkebakken folk hadde anledning til å treffes og omgås folk fra andre gårder i bygda. Senere ble det naturlig å legge sentrumsfunksjoner, som jernbane, meieri og skole, i nærheten av kirken.

⁴⁵ Aaserud 2018, s. 48ff.

Vernestatus: Sande kirke med middelalderkirkegården er automatisk fredet på grunn av sin alder. Fredningen omfatter både eksteriør, interiør og veggfast inventar. Alle tiltak som går utover vanlig vedlikehold må godkjennes av kulturmyndighetene.⁴⁶

Alléen

Prestegårdsalléen går fra Sande kirke i sør og opp til Sande prestegården i nord og knytter de to stedene sammen. Veien er omkranset av en allé og er et av de gamle historiske veiløpene gjennom bygda. Alléen ble plantet av konfirmanter på 1850-tallet under Realf Ottesen, som tjente som sogneprest i Sande i over 40 år.⁴⁷ Utenfor Prestegårdsalléen 22 står fortsatt en rodestein i veikanten. Slike rodesteiner markerte hvilke strekninger bøndene i området hadde vedlikeholdsplikt for.

Prestegårdsalléens historie som et veifar strekker seg minst 1000 år tilbake i tid. Den eldste beskrivelsen av veien er trolig Biskop Jens Nilssøns reisebeskrivelse fra 1593 som stemmer godt overens med hvordan veien går i dag.⁴⁸ Vi kan allikevel regne med at veien har gått her minst like lenge som kirken har stått på stedet.

Alléer er historiske og forskjønnende elementer langs norske veier. Mange av dagens alléer er gamle og forsvinner etter hvert som en følge av manglende vedlikehold eller fjernes i forbindelse med arbeid langs veien. Det er derfor viktig å bevare de som er igjen. Statens Vegvesen har uttalt at verdifulle trær langs veien skal bevares da de har store natur- og kulturverdier.⁴⁹

Vernestatus: Alléen, samt rodesteinen, er regulert til bevaring i områdeplan for Sande sentrum (planid 20140002). Hvis det er nødvendig å felle trær av sikkerhetsmessige årsaker så skal de erstattes med tilsvarende.

Prestegården

Nord for Prestegårdsalléen ligger Sande prestegård. Denne lå opprinnelig nede ved kirken der hvor det i dag er kirkegård, men brant ned til grunnen i 1783. Etter brannen ble prestegården flyttet til der hvor den ligger nå. Her bodde presten frem til 1964. På 80-tallet ble prestegården et kultursenter med kunstgalleri, håndtverkslokaler og forsamlingslokale. Mange av disse funksjonene er der fortsatt i dag, men prestegårdsanlegget har et stort potensiale for utvikling.

⁴⁶ Tinglysning datert 05.09.2002. Holmestrand tingrett, dagboknr: 4549.

⁴⁷ Aaserud 2018, s 90, Wiik 2016, s 36.

⁴⁸ Skinner og minner 1994 (nytt opptrykk 1996), s. 69.

⁴⁹ Trær og alleer, 2005.

Hovedbygningen ble kjøpt på Holmsbu, demontert og fløtet over fjorden til Sande hvor den ble gjenreist. Den nye prestegården stod klar til innflytting allerede julen 1783. Huset hadde da blitt bygget på med et nytt tilbygg i sør slik at det i dag fremstår som et midtgangshus. Deler av grunnen til den raske fremgangen var at bygningen ble satt direkte på grunnen uten skikkelig fundamentering. Den manglende fundamenteringen

Figur 38: Sande gamle Prestegård er i dag et populært sted å feire jubileer, bryllup o.l.

førte til at bygget fikk setningsskader. Først i 1884 og på 1970-tallet fikk henholdsvis den søndre og nordre delen av bygget skikkelig fundament.

På 50- og 60-tallet var det snakk om å rive Prestegården. Særlig etter en brann i 1964 så det mørkt ut for gården. Heldigvis gikk det ikke den veien. Huset ble satt i stand og er i dag et av de flotteste byggene i hele Sande. Hovedbygningen med interiør ble vedtaksfredet i 1973.

Figur 39: Sidebygningen (forpakterboligen) ved Sande gamle prestegård.

Sidebygningen ligger i rett vinkel til hovedhuset og ble bygget i 1827.⁵⁰ Huset er knyttet sammen med prestegården ved en laftevegg med passasje under. Bygningens svalgang ble i 1880-årene bygget inn⁵¹, men ble tilbakeført på 1990-tallet og fremstår i dag slik som det ville gjort på 1800-tallet.

Låven ble antatt bygget i 1936 etter at den gamle brant i 1935. I dag benyttes den til blant annet utstillingslokaler og verksted.

Driftsbygningen har nylig vært igjennom en omfattende restaurering. Her ble det lagt vekt på å bevare og istandsette originale bygningsdetaljer som vinduene med jerngitter, luftelammer og husdyrbåsene. Låven huser også Sande historielag sin samling av landbruksgjenstander og redskaper.

Stabburet er i dag innredet som museum. Istedenfor å stå på stabber av tre eller stein hviler dette stabburet på stabber av støpejern fra jernverket på Eidsfoss. Hvor vanlig eller sjelden denne type stabber har vært er ikke kjent. Et stabbur på Brår i Ramnes står på tilsvarende stabber, også fra Eidsfoss.⁵²

Smia ble flyttet til prestegården i 1986 fra gården Søndre Bolstad og er trolig bygget rundt 1890.⁵³ Det har etter all sannsynlighet stått en smie på prestegården tidligere.

Skolestua var opprinnelig en nyere garasje som har blitt ombygd til en rødmalt liten skolestua⁵⁴ og brukes i dag som skolemuseum.

Figur 40: Stabber av jern laget ved Eidsfoss jernverk.

⁵⁰ Vestfold fylkeskommune, 2000, s. 59.

⁵¹ Frydenberg 1994, s. 74.

⁵² Rian, 1980, s 72.

⁵³ Talleraas 1992, s 85.

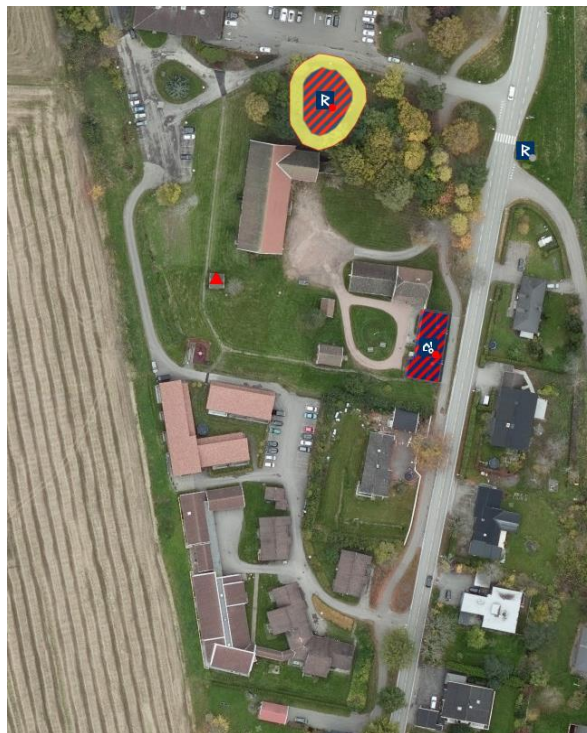
⁵⁴ Talleraas 1992, s 85.

Et flyfoto fra 1959 viser at hagen på den tiden hadde en større utstrekning enn den gjør i dag, med en hekk som skiller selve hagedelen og hovedbygningen fra de fleste av driftsbygningene. Hvor langt tilbake i tid denne arealfordelingen strekker seg er ikke kjent. Utbygging og fortetting av boligfelt har senere snevret inn hagearealet til omtrent det halve. Prestegården fremstår i dag allikevel som et helhetlig kulturmiljø med hovedbygning, driftsbygning, bryggerhus, drengestue, smie og stabbur. Gården er en viktig del av Sandes historiske identitet og brukes aktivt i samfunnslivet.

Figur 41: Stabburet ved Sande gamle prestegård hviler på stabber av jern.

Vernestatus: Prestegårdsområdet er i Områdeplan for Sande sentrum (planid 20140002) regulert til bevaring, mens hovedbygningen er vedtaksfredet. Fredningen gjelder bygningens eksteriør og interiør og inkluderer hovedelementer som planløsning, konstruksjon, materialbruk og overflatebehandling, og detaljer som vinduer, dører, gerikter, listverk, ildsteder og fast inventar. Til fast inventar regnes blant annet ovner. Den åpne tømmerveggen som forbinder hovedbygningen og sidebygningen inngår i fredningen. Lagrede bygningsdeler inngår også i fredningen. På loftet finnes det for eksempel noen gamle vindusrammer og rester av eldre kledning.⁵⁵

Figur 42: Flyfoto av Sande gamle prestegård i 1959 og i *Kommunelokalet*

Samme år som Norge fikk sin selvstendighet vedtok herredsstyret i Sande å bygge et nytt kommunelokale. Den kjente drammensarkitekten N. P. Nilsen fikk oppdraget med å

⁵⁵ Presisering av fredningsvedtak tinglyst 10.01.2012, dokumentnr. 27223, Statens kartverk.

tegne det nye kommunelokalet. Byggets arkitektur var inspirert av Eidsvollsbygningen, noe som neppe var tilfeldig i selvstendighetsåret 1905. Vinteren 1909 stod bygdas nye kommunelokale ferdig og var klar til innflytting. Åpningen ble feiret i den nye festsalen. Det staselige bygget ble tilholdssted for mange lokale foreninger som ble stiftet i årene etter. I deler av bygget holdt blant annet Sande Sparebank til. Bankhvelvet etter den tiden står der fortsatt i dag. Også amtsskolen og Framhaldsskolen holdt til her i perioder. I sørfløyen holdt kommuneadministrasjonen til, mens kommunestyre- og formannskapssal var i andre etasje. Midt på i første etasje var den store festsalen til bruk ved større møter og festlige anledninger.⁵⁶ Opprettelsen av et eget kommunelokale må sees i sammenheng med at den tidligere så sterke makten til prestene gradvis ble redusert.

På midten av 80-tallet ble Kommunelokalet restaurert. Samtidig ble det bygget et større påbygg på østsiden for gjennomgang mellom fløyene. I dag brukes bygget til mange forskjellige aktiviteter og fungerer som bygdas kulturhus.

Figur 43: Det gamle kommunelokalet i Sande.

Nåværende situasjon	Prestegården med uthus og hage er i områdeplan for Sande sentrum (Planid 20140002) regulert til bevaring kulturmiljø (H570). Hovedbygningen med interiør ble vedtaksfredet i 1973. Kommunelokalet er i samme plan også regulert til bevaring
---------------------	--

⁵⁶ Aaserud 2018, s. 130.

	kulturmiljø (H570). Sande kirke med den eldste delen av kirkegården er automatisk fredet etter (H730). Reguleringsbestemmelser: «7.2. Sone med særlig angitte hensyn Tiltak i berøring med soner for kulturmiljøer skal avklares med kulturminnevernmyndigheten. Sande middelalderske kirke og kirkegård er et automatisk fredet kulturminner, jf. Kulturminneloven §4. Alle inngrep eller andre tiltak som kan virke inn på det automatisk fredete kulturminnet er ikke tillatt uten dispensasjon fra kulturminneloven.»
Verdi	Svært høy

4.3.2 Bekkestranda kapell – fra bedehus til kapell

Bekkestranda kapell ble bygget som et bedehus i 1902, men det oppstod raskt et ønske om gjøre bedehuset om til et kapell⁵⁷ for å knytte huset nærmere kirken. Etter en kongelig resolusjon ble bedehuset gjort om til kapell med vigsling fra biskopen i Oslo bispedømme i september 1913.⁵⁸ Flere bedehus fra tidsrommet rundt 1900 ble etter noen år gjort om til kapell. Bekkestranda kapell er således et representativt eksempel på denne trenden.

Kapellet er utformet som en langkirke med rektangulært skip og integrert, asymmetrisk plassert tårn. Altertavelen er laget av Ole Garlaus og er fra 1924, mens prekestolen ble utført av Petter Chr. Jonsrud i 1925. Døpefonten er i tre og stammer fra 1911. Kirkeklokka ble produsert på Olsen Nauen Klokkestøperi i 1913.⁵⁹ Til kapellet hører det i dag til en kirkegård. Før kirkegården ble vigslet samtidig som bedehuset ble gjort om til kapell, ble de døde fra øyene og langs fjorden gravlagt på kirkegården ved Sande kirke. Det var en utbredt skikk å ro de døde i land ved Bubakken. Der ble kista satt på en spesiell helle rett ved sjøen før den ble fraktet med hest og kjerre videre til kirken. De døde kunne nemlig ikke bare plasseres rett på bakken. Denne hella fikk navnet «Likhella». ⁶⁰

Figur 44: Bekkestranda kapell en gang før 1930. Foto: Narve Skarpmoen, Wikimedia commons.

Bekkestranda kapell har i dag trekk fra både bedehus og kirke. Kapellet trekkes frem som et verneverdig kulturminne fordi den er et representativt eksempel på overgangen fra bedehus til kapell som var utbredt i første halvdel av 1900-tallet.

⁵⁷ Ifølge Store norske leksikon er et kapell et vigslet kirkehus som fungere som kirke for en del av et sogn eller ved bestemte kirkelige handlinger. Et kapell kan også være et rom med et eget alter i en større kirke eller et vigslet rom i en institusjon som f.eks. et sykehus.

⁵⁸ Sande. En reise i tid gjennom 8000 år, 2018, s. 143.

⁵⁹ Våre kirker. Norsk kirkeleksikon, 1993, s. 551.

⁶⁰ Sande. En reise i tid gjennom 8000 år, 2018, s. 143.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Grav- og urnelund. Ikke listeført.
Verdi	Middels

Figur 45: Bekkestranda kapell i 2021.

4.4 Ferdsel

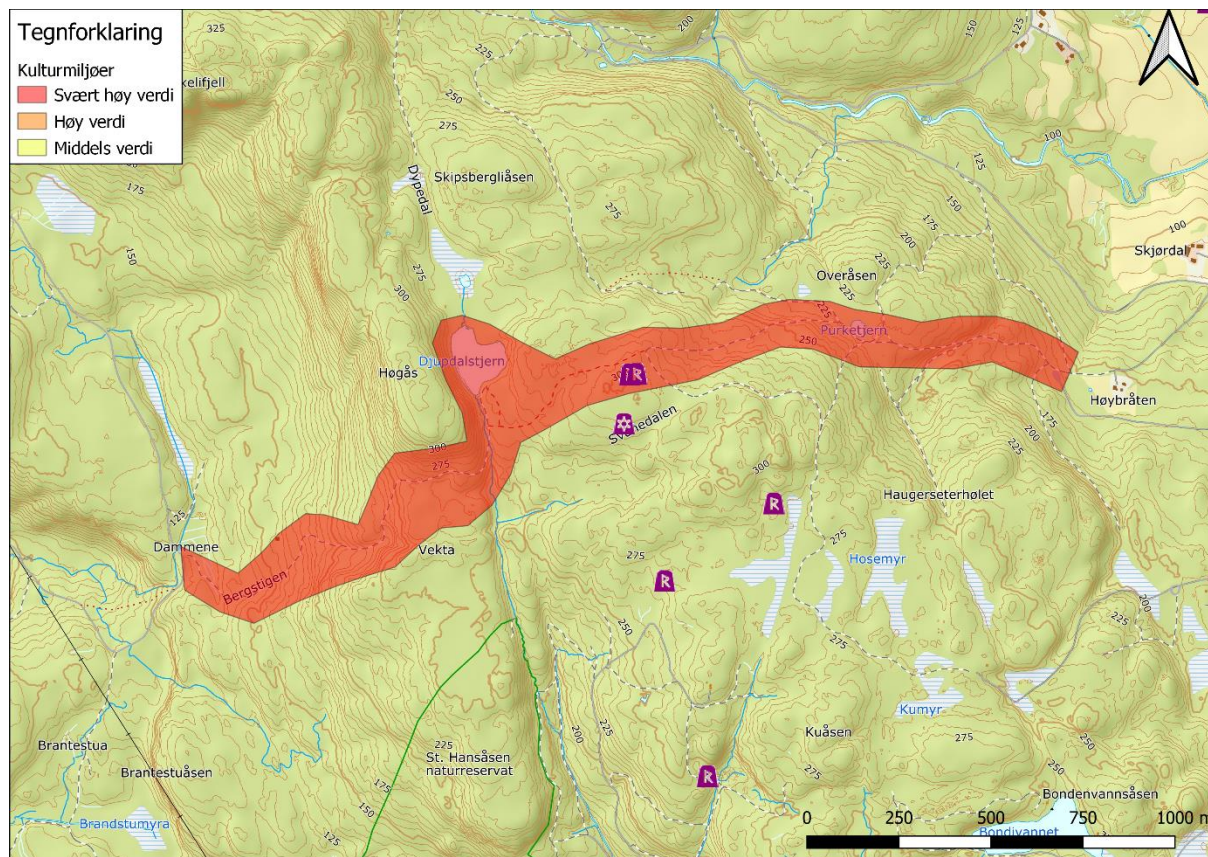
Helt fra de første menneskene vandret inn i det som senere ble Norge og isen trakk seg tilbake, har det vært ferdsel til både lands og til vanns over store deler av landet. Mennesker har forflyttet seg mellom grender, byer og gårder, over fjell, mellom fjorder og på sjøen. Forflytningsbehov og forflytningsmåter har endret seg gjennom tidene, men endringene de siste 200 årene, i takt med den teknologiske utviklingen, har vært de mest dramatiske. Flere steder i Sande er det mulig å se tydelige spor etter denne utviklingen.

Figur 46: Bergstigen er et svært gammelt veifar..

4.4.1 Kulturmiljø 2: Bergstigen

Velfungerende kommunikasjonslinjer har alltid vært viktig for folk, selv om behovene og teknologien har endret seg gjennom tidene. Dette illustrer Bergstigen på en god måte. Bergstigen er i *Nasjonal verneplan for veger, bruer og vegrelaterte kulturminner*⁶¹ definert som et verneverdig kulturminne/veiminne.

Figur 47: Bergstigen.

Bergstigen (også kjent som Bergstien) er en veistrekning på ca. 3,5 km. Den går fra Saga i Hof til Høybråten gård i Sande. Noen steder er det flere parallelle løp. Langsmed stien er det satt opp skilt med informasjon om veifarets historie.

Veifaret antas å ha vært i bruk så lenge det har vært bosetning i området. Da Eidsfoss Verk ble opprettet i 1697 ble Bergstigen tatt i bruk for å frakte råmaterialer og varer. Oppblomstringen av jern- og bergverk i Norge på 1700-tallet førte til behov for gode transportveier og Bergstigen var ikke noe unntak. I perioden 1805-09 ble stien utbedret til kjerrevei av den daværende verkseieren Peder Juel von Cappelen (1763 – 1837).

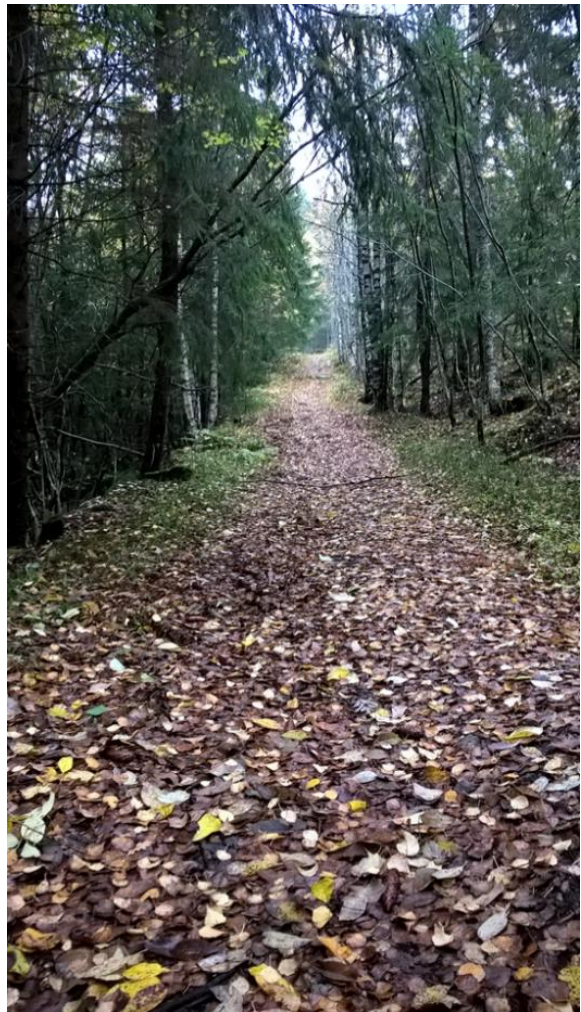
I tillegg til å frakte malm og jernverksprodukter ble Bergstigen også benyttet til andre formål. Før det ble opprettet telefonforbindelse til Eidsfoss og Sande, sprang løpegutter

⁶¹ Vegvalg: Nasjonal verneplan. Veger – Bruer – Vegrelaterte kulturminner, 2002, Statens vegvesen. Objekt nr. 211, s. 215.

med telegram over jernverksveien mellom bygdene frem til en telefonlinje ble etablert langs Bergstigen i 1892. Telefonlinjen var i virksomhet i 70 år før den ble lagt ned i 1962. De siste ledningene og stolpene ble fjernet i 1972, men spor etter telefonlinjen er fortsatt godt synlig i form av steinfundamentene for stolpene som står flere steder langs veien.

Ikke langt fra Djupdalstjern, der hvor Bergstigen krysser den gamle kommunegrensen mellom Sande og Hof, kan man se en rad med rødmerkede trær som markerer den gamle kommunegrensen. Følger man den sørover vil man etter ca. 100 meter komme til en gravrøys fra bronse- eller jernalderen. Det er ikke uvanlig at når grenser ble satt så benyttet man seg av eldre gravrøysen som grensemarkører.

I dag er Bergstigen en populær tursti som byr på stor opplevelsesverdi. Det ligger godt til rette for formidling for både store og små med mange bevarte spor fra området historie. Veifaret har også en stor tidsdybde hvor flere ulike historier kommer sammen. Verneverdien blir ytterligere forsterket av egenskaper som lesbarhet, alder, autentisitet, sammenheng/miljø og variasjon.

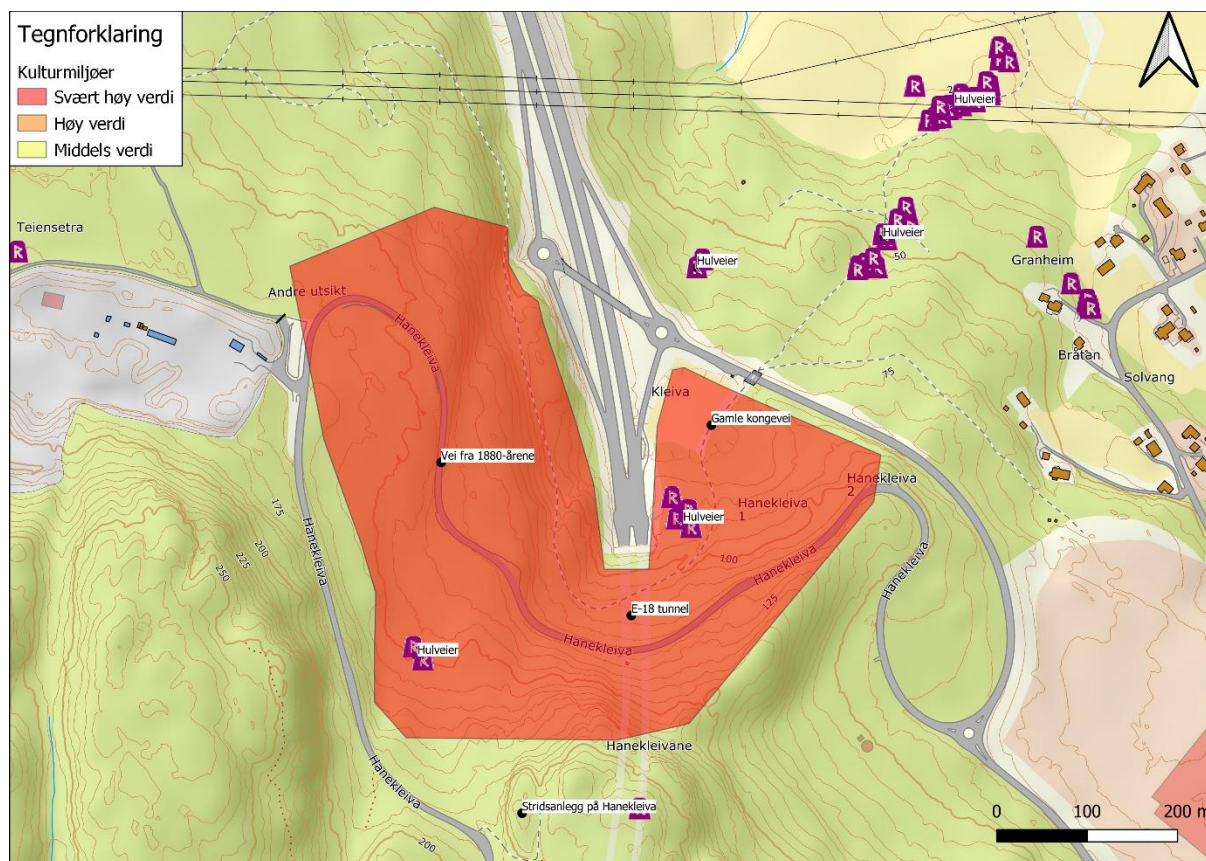

Figur 48: Bergstigen er i dag en mye brukt tursti.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: LNFR-område. Er omtalt i den nasjonale verneplanen <i>Vegvalg: Nasjonal verneplan. Veger – Bruer og Vegrelaterte kulturminner</i> , 2002, Statens vegvesen.
Verdi	Svært høy

4.4.2 Kulturmiljø 3: Hanekleiva

I Hanekleiva møtes flere tusen års veihistorie. Her var et av få steder hvor det var overkommelig å passere de bratte kraterveggene etter den gamle Sandevulkanen. Det bratte terrenget har alltid vært en utfordring for dem som skulle reise innover i Vestfold til Hillestad, Hof, Botne og Våle. De mange veiminnene i landskapet forteller om utviklingen av veier, behov og teknologi. Kulturmiljøet er et av 37 utvalgte kulturmiljøer med regional og nasjonal betydning i Regional plan for bærekraftig arealpolitikk.

Figur 49: I Hanekleiva er det spor etter flere tusen års ferdselshistorie.

De eldste veien vi finner spor av i Hanekleiva er **hulveier**. De synes som lange, dype spor i terrenget og er skapt ved erosjon og slitasje fra mennesker og dyr gjennom mange år. Ofte finnes det flere parallelle løp med hulveier ved siden av hverandre. Hulveiene i Hanekleiva er spesielt synlige og godt bevart.

Figur 50: Hulveiene i Hanekleiva kan være flere tusen år gamle.

Etter hvert ble veifarene tilrettelagt med forstøtningsmurer, planering og lignende. Den andre generasjons veifar i Hanekleiva er det som vi i dag kaller **den gamle kongeveien**. I Norge var kongeveier en felles betegnelse for gjennomgående hovedveier. Kongeveien over Hanekleiva var en vei som kunne følges helt fra Christiania til Skien og var en av to kongeveier som gikk gjennom

nordre Vestfold. Langsmed veien var det satt opp milepæler og fjærdingsteiner (kvartmilsteiner).⁶² Kun noen få av disse steinene er bevart i dag.

De eldste veifarene ble anlagt etter prinsippet om at den korteste veien mellom to punkter var en rett linje. Det kunne føre til at man fikk partier med svært stor stigning. Både hulveiene og den gamle kongeveien ble dannet etter dette prinsippet. Som en konsekvens følger de omtrent samme trase fra Teigen på Sandesletta og rett opp over

Figur 51: Kart fra 1924. Den gamle kongeveien er fortsatt synlig der den går nesten rett opp fra Teigen, mens den nyere fylkesvei 319 svinger oppover etter landskapet.

Hanekleiva.

På 1800-tallet begynte man å bygge veier etter «bøttehankprinsippet». Dette innebar at man i stedet for å legge veien rett over åsen heller la den rundt den med en slak stigning. I 1880-årene ble det bygget en ny vei over Hanekleiva, **fylkesvei 319**. Der hvor den gamle hadde mer eller mindre gått rett frem, slynget denne seg oppover langs åsen med sving etter sving. I 2019 ble veien lagt noe om ved Dylleberg på grunn av næringsutbyggingen i området, men fortsatt følger den i dag mer eller mindre samme trase som på 1800-tallet.

Figur 52: Gammelt og nytt side om side. Hulveiene ligger like til venstre for dagens E-18.. Her har det vært ferdsel i flere tusen år. Foto: Google Street View.

⁶² Måleenheten var «en stor dansk mil», noe som tilsvarer 11,284 km i dag. Hof-Minne 2009, «Christiania – Scheem».

I dag er den raskeste veien over Hanekleiva gjennom åsen hvor dagens **E-18** er lagt i tunell. På et vis har vi gått tilbake til prinsippet om at den korteste veien mellom to punkter er en rett linje. Forskjellen er at nå muliggjør den teknologiske utviklingen dette på en måte som det ikke var mulig å forestille seg for menneskene som tråkket de første hulveiene over Hanekleiva.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Den største delen av området er satt av til hensynssone H570 bevaring kulturmiljø. Hulveiene er automatisk fredet. Resten av området er avsatt til LNFR-område.
Verdi	Svært høy

4.4.3 BP, Shell eller Esso? – tre bensinstasjoner innenfor 100 meter

Til å begynne med var det å eie en bil en uoppnåelig drøm for folk flest. Den første bilen ble importert til Norge i 1896 og frem til første verdenskrig var bilparken beskjeden. I mellomkrigstiden begynte antall biler i landet å øke, men det var først mellom 1950 og 1970 at bilismen eksploderte.

De første utsalgsstedene av bensin i Norge var apotekene hvor bensinen ble solgt på kanner. Etter hvert som bilen ble vanligere dukket det opp salgssteder ved landhandlerier, skysstasjoner og ulike forretninger, ofte med en enkel pumpe utenfor. Den første ordentlige bensinstasjonen ble bygget i Tønsberg i 1912. Siden økte antall bensinstasjoner raskt. Toppen ble nådd i 1969 med hele 4300 stasjoner. De siste årene har antallet bensinstasjoner ligget på ca. 1600.⁶³

Da som nå ble bensinstasjonene plassert langs de veiene som så mest trafikk, og gjerne i veikryss. I Sande ble det i mellomkrigstiden bygget ikke mindre enn 3 bensinstasjoner innenfor en veistrekning på knappe 300 meter. Her kunne man fylle bensin ved henholdsvis BP (senere Norol og Statoil), Shell og Esso. I dag er den gamle Shell-stasjonen revet. Kun betongplatingen står igjen litt for seg selv blant busker og kratt. Bygningene som huset BP-stasjonen og Esso-stasjonen står fortsatt. Den gamle Esso-bygningen står tom, men murbygningen som rommet BP-stasjonen er i dag tilholdssted for Sande Motorsenter AS.

De første bensinstasjonene som kom ble ofte bygget i enkel ny klassisme med tak med tempelgavl og søyler.⁶⁴ Den tidligere Esso-stasjonen er bygget i denne stilen. I Holmestrand stod det tidligere en tilsvarende stasjon som ble revet i 1963 for å gi plass til en ny veitrasé. Norsk Folkemuseum ville i 1993 bygge en tidstypisk bensinstasjon fra mellomkrigstiden, og de valgte da å bygge en eksakt kopi av den gamle Esso-stasjonen i Holmestrand.⁶⁵ Det kunne like godt ha vært den gamle Esso-stasjonen i Sande som ble kopiert.

⁶³ Aftenposten historie, « Fra «mann og kone»-stasjoner til pølser og hurtigmat», utgave 1, 2020.

⁶⁴ Aftenposten historie, « Fra «mann og kone»-stasjoner til pølser og hurtigmat», utgave 1, 2020

⁶⁵ Wiik, 2016, s. 54.

Figur 55: Gamle BP-stasjonen. I dag Sande Motorsenter.
Foto: Google Street View (august 2019).

Figur 55: Shell-stasjonen som nå er revet. Foto: Sande historielag.

Figur 55: Den gamle Esso-stasjonen skal settes i stand i forbindelse med utbyggingene på Wingejordet. Foto: Google Street View (juli 2019).

Fra 1930-tallet og i flere tiår fremover, var det funksistilen med rette linjer og store flater som dominerte blant bensinstasjonene. Bensinstasjonen til BP, nå Sande Motorsenter, ble bygget i denne stilsjangeren og er muligens Sandes eneste bygningen med trekk fra funksjonalistisk stil⁶⁶. Den fungerte som bensinstasjon frem til 1999.

Tettheten av bensinstasjoner er ikke like høy i dag som den tidligere var. De to gjenværende bensinstasjonsbygningene representerer hver sin stilepoke samtidig som de er minner fra bilens ungdomsår. Spesielt den gamle Esso-stasjonen er et tidstypisk eksempel på de første bensinstasjonene som kom i landet.

BP-stasjon – Revåveien 13 (Sande Motorsenter AS)	
Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Sentrumsformål.
Verdi	Middels

Esso-stasjon – Revåveien 33

⁶⁶ Planbeskrivelse med konsekvensutredning – Sande sentrum områdereguleringsplan, 05.10.2015, s. 42.

Nåværende situasjon	Er vernet gjennom reguleringsbestemmelser i detaljreguleringsplan for Wingejordet nord (planID 20160002): «4.2.5 BAA3 - Gamle bensinstasjonen Den gamle bensinstasjonen skal bevares og kan ikke flyttes eller rives. Ved utbedring, reparasjon og vedlikehold skal bygningenes utvendige karakter, materialbruk og detaljering, bevares. Der det er gjort nyere endringer kan bygningen tilbakeføres til opprinnelige eller eldre tilstand på dokumentert grunnlag. Ved bygge- og anleggstiltak skal bensinstasjonen overvåkes og sikres slik at den ikke blir skadet. Det tillates bygging av boliger som krager over bensinstasjonen. O_SGS7 tillates å gå gjennom bensinstasjonen på en slik måte at bensinstasjonen ikke blir berørt eller må flyttes.»
Verdi	Høy

4.4.4 Galleberg jernbanestasjon

Galleberg jernbanestasjon er omtalt under Kulturmiljø: Galleberg, punkt 4.7.1.

4.4.5 Rode- og milesteiner

Langs ved flere veier som er i daglig bruk i dag står det med jevne mellomrom oppstilte steiner merket med nummer. Dette er rodesteiner som fortalte hvem som hadde ansvar for vedlikehold på den strekningen av veien. Som regel ble de satt opp ved eiendomsskiller. De fleste ble laget i stein, men også tre kunne bli brukt, da under navnet rodepåle eller rodestokk. Nummeret hugget inn på steinen eller malt på pålen, viste til hvilken rode den gjaldt for. Ofte kan man også finne slike rodesteiner på eldre grusveier og skogsbilveier. Det er en tydelig indikasjon på at dette en gang var hovedveien gjennom området.

Milesteiner, også kalt milepæl eller milestolpe, er en annen type veimerker som ble satt ut langs de norske hovedveier fra 1700-tallet av. De viste hvor mange mil det var til målet. Måleenheten var i landmil som var litt lengre enn dagens mil. En landmil var på 11295 meter. Ved Gallebergveien står en milestein satt opp i 1880. Støpejernsplaten forteller reisende at det er 60 mil igjen til Christiania. Posthornet forteller at dette var en postvei.

Figur 56: Milestein langs Gallebergveien nær Kopstad.

Figur 57: Rodestein langs Prestegårdsalléen.

I dag er mange av mile- og rodesteinene blitt fjernet, men det er fortsatt mulig å komme over veimerkene flere steder. I Sande sentrum står det en rodestein langs Prestegårdsalléen (se også punkt 4.3.1) og to langs Revåveien. Kjører du langs Gamle Sørlandske er det også mulig å se slike steiner flere steder.

Rodesteiner er verneverdige kulturminner med både kunnskapsverdi og opplevelsesverdi. De er en del av de «hverdagslige» kulturminnene vi går forbi hver dag og som er med på å gi landskapet tidsdybde og kontekst.

Milestein «60 mil til Kristiania»	
Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: LNFR-område.
Verdi	Høy

Rodesteinen i Prestegårdsalléen	
Nåværende situasjon	Regulert til bevaring i Områderegulering for Sande sentrum (Planid 20140002).
Verdi	Høy

4.5 Landbruk og fiske

Kulturlandskap med åker, eng, driftsbygninger og gårdstun er fortsatt et vanlig syn i Norge i dag. Modernisering og utvikling innenfor jordbruk, skogbruk og fiske de siste 100 år, samt utbygging av industriområder, boligfelt, veiprosjekter og lignende, har ført til endringer i og press på det tradisjonelle kulturlandskapet.

4.5.1 Gårder

Sande kan skilte med mange flotte og verneverdige gårdsbygninger. De fleste av disse ligger imidlertid utenfor de langsiktige utviklingsgrensene og i LNFR-områder og vil derfor ikke bli nærmere omtalt eller verdivurdert i denne planen. Noen nevnes allikevel kort nedenfor.

Veierud gård

Det første formannskapsmøtet i Sande kommune ble holdt på gjestgiveriet Veierud gård den 25. november 1837.⁶⁷ Nesten 200 år senere, den 10. desember 2019 ble siste formannskapsmøtet i kommunen holdt samme sted. Den 1. januar 2020 slo Holmestrand og Sande kommuner seg sammen og Sande kommune opphørte å eksistere.

Figur 58: Veierud gård. Foto: Google Streetview, august 2019.

Figur 59: Huset har et lite tilbygg som er godt tilpasset husets stil.

Den gamle staselige 1800-tallsbygningen ligger på østsiden langsmed den gamle kongeveien som deler gårdstunet i to. På samme side står to godt bevarte eldre stabbur og like bakenfor er gravfelt. Gravfunn tyder på at dette kan ha vært tilholdssted for en mektig storbonde eller høvding.⁶⁸ Ås har trolig vært et senter i området før kirken ble lagt til Sande. Veierud var opprinnelig en husmannsplass under gården Vestre Ås som rundt ca. 1800 ble gjestgiveri og skysstasjon. Her skal det også ha vært tingsted tidligere. Den gamle hovedbygningen i Vestre Ås ble revet i 1906 og eierne flyttet inn på Veierud.⁶⁹

I Sande kommunes historie er Veierud gård viktig. Det var her både det første og siste formannskapsmøte i kommunen ble holdt. Men også som skysstasjon og gjestgiveri langs allfarveien mellom Oslo og Tønsberg har gården betydning. Veierud gård kan dermed knyttes til både samfunns- og sosialhistorien og til konkrete historiske hendelser. Navn som «Ås» og «-rud», samt tilstedeværelsen av rike gravhauger, vitner om at det her har vært folk i over 1000 år.

⁶⁷ Aaserud 2018, s. 101.

⁶⁸ Aaserud 2018, s. 29.

⁶⁹ Sandeboka 1939, s. 344f.

Våningshus på Vestre Teien

Hus i sveitserstil er et vanlig syn flere steder i Sande. Stilarten ble svært populær i Norge i siste halvdel av 1800-tallet. Men få steder er husene så historisk tidsriktige som våningshuset på Vestre Teien. Framhuset ble bygget rundt 1880 og ble restaurert for flere år tilbake. Restaureringen ble gjennomført på en så god måte at eierne mottok Vestfold Fortidsminneforenings bevaringspris for arbeidet. I dag fremstår huset som et tidstypisk eksempel på en sveitservilla fra slutten av 1800-tallet.

Figur 60: Våningshuset på Vestre Teien. Legg merke til bruken av ulike fargekontraster på vindu, panel og gerikter som er typisk trekk for sveitserstilen.

Kåpestabburet på Valle, AskeladdenID 86578-1

Hovedbygning på gården kan være fra tidlig 1700-tallet og var sete for offisers-familiene Grüner og Schrøder.⁷⁰ I dag er huset tilbygget med blant annet søyler i fronten. Drengstua er også gammel, men er nyere enn våningshuset.⁷¹ Like nord for hovedhuset ligger et vedtaksfredet kåpestabbur fra 1722. Dette er ett av to vedtaksfredete bygninger i gamle Sande kommune. Byggeskikken med kåpekledning kom via impulser fra utlandet og er i Norge kun kjent fra Vestfold og Ytre Sandsvær i Buskerud. Tyngdepunktet ligger i Hof og rundt Tønsberg. I Hof er det kjent åtte slike stabbur. Kåpestabburet på Valle kan være et av de eldste eksemplene på denne byggeskikken i Norge og er den eneste i gamle Sande kommune.

⁷⁰ Sandeboka 1939, s. 180.

⁷¹ Talleraas 1992, s. 82.

Istedenfor å feste kledningen på selve lafteveggen ble kledningen festet slik at den nederste delen stikker opp til en meter ut og ligger på skrå ut fra veggen. Dette fører til et hulrom på mellom 30 og 60 cm. Om sommeren fungerer denne luftlommen isolerende og bidrar til å senke temperaturen i stabburet.

Vernestatus: Kåpestabburet ble fredet allerede i 1920. Fredningen omfatter bygningens eksteriør og interiør og inkluderer hovedelementer som planløsning, materialbruk, konstruksjon og overflatebehandling, samt detaljer som vinduer, dører, gerikter, listverk og fast inventar. Til fast inventar regnes blant annet tradisjonell bursinnredning som kister og kasser. Lagrede bygningsdeler, som dører, vinduer og kledning, der slikt finnes, inngår i fredningen. Formålet med fredningen er å bevare stabburet på Valle som et kulturhistorisk og bygningshistorisk viktig og særpregt eksempel på et toetasjes kåpestabbur.⁷²

Figur 61: Kåpestabburet på Valle i 1962. Foto: Halvor Vreim (1894-1966).

Tuntreet på Gunnestad søndre

Tuntrær var opprinnelig hellige tre som vokste der hvor haugebonden var begravet, ofte på gamle gravhauger. Senere ble tuntrærne til et tre plantet på gårdstunet. Etter folketroen vernet de mot ulykker og måtte ikke skades.

Figur 62: Gunnestadeika. Foto: Natur og miljø. Wikimedia commons.

Gunnestadeika er et stort og flott tuntre på Gunnestad søndre. Eikas høyde er målt til 25 meter og stammens omkrets i brysthøyde er litt i overkant av 5 meter. I år 2000 ble en stor grein revet av under en kraftig storm. For å hindre ytterligere fall av grener ble de mest utsatte gjenværende grenene sikret.⁷³ Gunnestadeika er et av to fredete eiketrær i Holmestrand kommune og har vært med på gi inspirasjon til det nye kommunevåpenet. Alder

på treet er ikke kjent, men eiketrær kan bli over 1000 år gamle.

Vernestatus: Eika ble fredet i 1954.⁷⁴

⁷² Presisering av fredningsvedtak, tinglyst 10.01.2012, dokumentnr. 26530, Statens kartverk.

⁷³ "Natur i Vestfold. Veiviser til naturvernområdene og Færder nasjonalpark". Utgitt av Skagerrak Forlag og Fylkesmannen i Vestfold. Revidert utgave 2014.

⁷⁴ Miljødirektoratets naturbase, ID VV00002113.

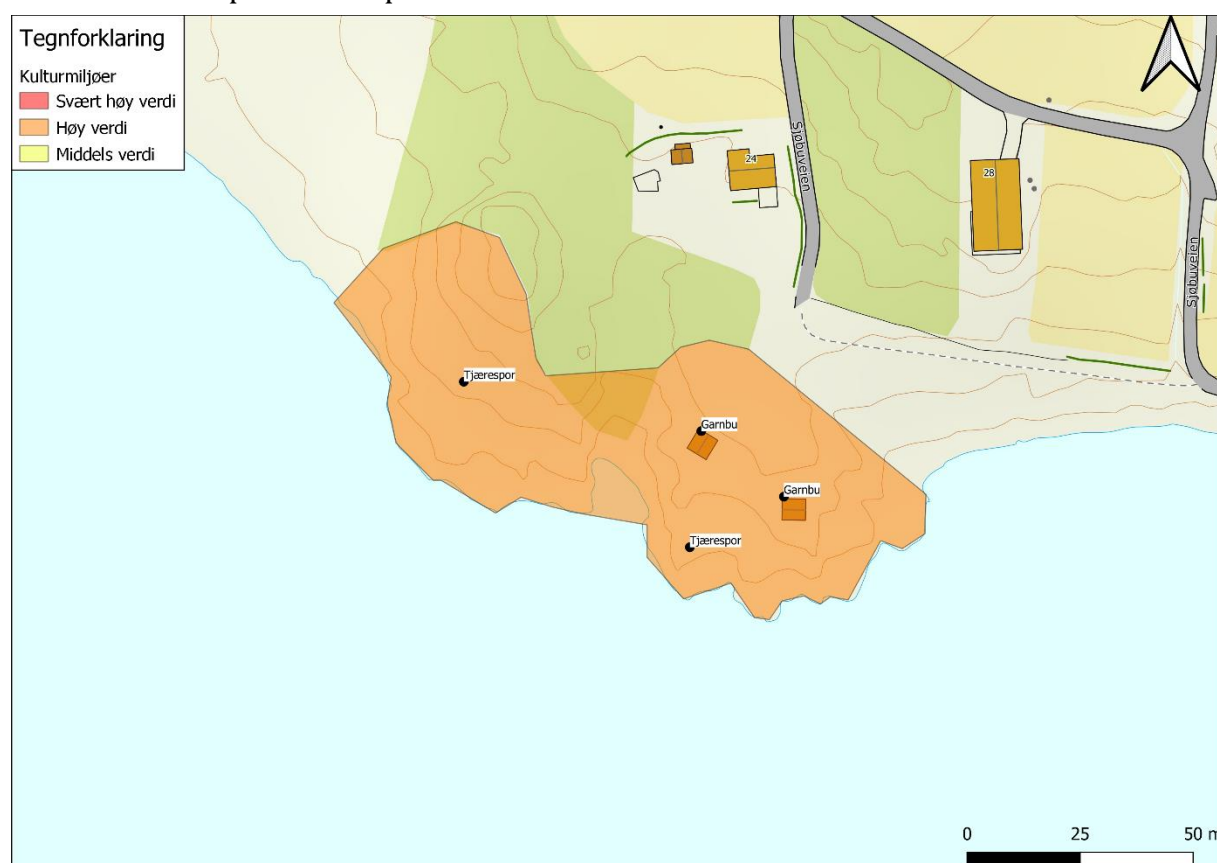
4.6 Industri og næring

Fra slutten av 1900-tallet har det blitt en stadig økende interesse for industriminne. Industrien har bidratt til å forme både by og land og kulturminnene den etterlater er med på å fortelle vårt samfunns utvikling og endring.

4.6.1 Kulturmiljø 4: Garnbakken på Mørkassel

Som ved de fleste andre kystnære strøk har fiske vært en viktig inntekt for mange gårder i Sande. Det ble fiske både til eget bruk og til salg. Skulle fisken selges ble fangsten rodd inn til Holmestrand, Drammen eller helt til Oslo. Det at også prestene i bygda hadde rettigheter til garnfiske vitner om viktigheten av næringen.⁷⁵

Garnbuene: Ute på en odde på Mørkassel ved Vammen står to buer som minner om

Figur 63: Mørkassel.

denne viktigheten. Buene ble brukt til oppbevaring av garn og redskaper til garnfiske. Det er ikke kjent hvor gamle buene er, men de var i bruk til slutten av 60-70-tallet. Sande Historielag restaurerte i 2017 en av buene.

Selve navnet *Mørkassel* stammer fra en annen viktig næring. Koking av saltvann for å trekke ut saltet ble en viktig næring på 1400-tallet. Salt var viktig for å kunne bevare kjøtt og fisk. Men å koke salt var kostnadskrevende, både i form av mye ved som brensel og investering i jerngryte. Derfor var det mest sannsynligvis et grendelag som gikk sammen om produksjonen. Navnet *Mørkassel* skal bety noe i retning av kjeler ved sjøen.⁷⁶

⁷⁵ Aaserud, 2018, s. 68.

⁷⁶ Aaserud, 2018, s. 68.

Garnbakken: For å fiskegarnene ikke skulle råtne og holde seg lengst mulig, ble de satt inn med varm tjære. Det var nødvendig å sette inn garnene med varm tjære minst en gang i året. Etter at garnene var satt inn ble de lagt til tørk. Dette kunne enten skje ved å henge dem over trebukker, steiner eller bre dem utover en stor flate. Det er den siste metoden vi finner mange spor etter på odden rundt garnbuene som på folkemunne ble kalt Garnbakken. Her sees tydelige tjærespor med «garnmønster» utover svabergene. Praksisen med å tjære garn opphørte rundt 1960-tallet da det ble vanligere å bruke garn av nylon.

Figur 64: På svalberget er det tydelige spor etter tjæring av garn.

Figur 65: De to garnbuene på Mørkassel. Sande historielag har satt i stand bua bakerst i bildet.

Garnbuene og garnbakken på Mørkassel er minner etter kystkultur i Sande. Stedet har opplevelsverdi for både store og små. Spesielt garnsporene gir et lite direkte innblikk i dagligdagse gjøremål for flere generasjoner siden. Kombinert med de autentiske og representative garnbuene har derfor kulturmiljøet høy verdi.

Nåværende situasjon	Området er i kommuneplanens arealdel avsatt som LNFR-området.
---------------------	---

4.6.2 Kulturmiljø 5: Kommersøya

Kommersøya ble vernet som et naturreservat i 2006 på grunn av øyas spesielle geologi og dens særpregete plante- og dyreliv. Blant annet er den langstrakte øya rik på både fossiler og artsmangfold. Men det er ikke bare natur og geologi som kan sees på Kommerøya. Her finnes også spor etter kalkbrenning, steinbrudd, gårdsdrift og mye annet fra 1600-tallet og frem til i dag.

Figur 66: Kommersøya.

Det er ikke kjent når den første jorda på Kommersøya ble ryddet, men i 1595 er det gårdsdrift på øya. Gården omtales som en ødegård⁷⁷, så det må ha vært en gård her før den ble lagt øde under svartedauden. Med unntak av et opphold på 1700-tallet fortsatte gårdsdriften helt frem til 1950-tallet da de siste husene ble revet. I perioder ble det også drevet tømmerhogst og sagbruk på øya. I tillegg har fiske og saltkoking vært viktige næringer. Øya er i dag benyttet som beite for sau.

⁷⁷ Sandeboka, 1939, s. 712.

Det største trekkplasteret til øya har imidlertid vært de store kalksteinsmengdene. Kalkstein kan varmes opp til ca. 800 grader i en ovn slik at den blir «brent» og omdannet til kalsiumoksid. Ved å tilsette vann kan man lage «lesket» kalk, som var en sentral bestanddel i mørtel frem til utpå 1900-tallet. Stedsnavn som Limovnbukta⁷⁸ vitner om lang fartstid for bruk og utvinning av kalk. På øya finnes det i dag spor etter noen av kalkovnene, samt rester etter en utskipingsbrygge. Det ble også hentet ut stein som byggemateriale fra øya. Mest kjent er marmorbruddet som er godt synlig like nord for Fantebukta. Døpefonten i Kongsberg kirke fra 1760 er hugget i marmor hentet herfra. Stein fra Kommersøya kan også sees i noen av de eldste murhjørnene og portene på Fredriksten festning i Halden, men da i form av en grovkornet mørkeblå kalkstein.

Figur 67: Hustuft fra et av gårdsbrukene på øya. Et skilt gir besøkende informasjon om gården.

I 2011 ble det åpnet en kulturminneløype på øya. Løypa var et samarbeid mellom gamle Sande og Holmestrand kommuner og Vestfoldmuseene, og gir et innblikk i den viktigste aktiviteten på øya siden 1600-tallet og frem til 1950-tallet.

Figur 68: Marmorbruddet hvor stenen til døpefonten i Kongsberg kirke er hentet fra.

Kommersøya er i dag et av de viktigste friluftsområdene i kommunen. Øya har ingen fastlandsforbindelse og man er avhengig av båt eller kajakk for å komme seg ut. Likevel er øya veldig godt besøkt. Det finnes ingen hytter på øya, noe som bidrar til øyas åpenhet og tilgjengelighet for allmennheten. Noe av det unike med Kommersøya er at man her har et helhetlig kulturmiljø som viser bredden og variasjonen av aktiviteter som har foregått på øya gjennom flere hundre år.

⁷⁸ «Lim» er et norrønt ord for kalk.

Figur 69: Kommersøya byr på mange hyggelige friluftsopplevelser.

Kommersøya er gitt høy verneverdi på grunn av øyas funksjon som et helhetlig kulturmiljø som viser bredden av aktiviteter på øya (sammenheng og miljø, representativitet), betydningen av kalkbrenning og steinbrudd (samfunns- og sosialhistorie, representativitet)

og det at hele øya er tilgjengelig for allmenheten med tilrettelegging av båtkai, toaletter og stianlegg (tilgjengelighet). I tillegg er kulturminneløypa med skilting av de viktigste kulturminnene med på å øke formidlingsverdien.

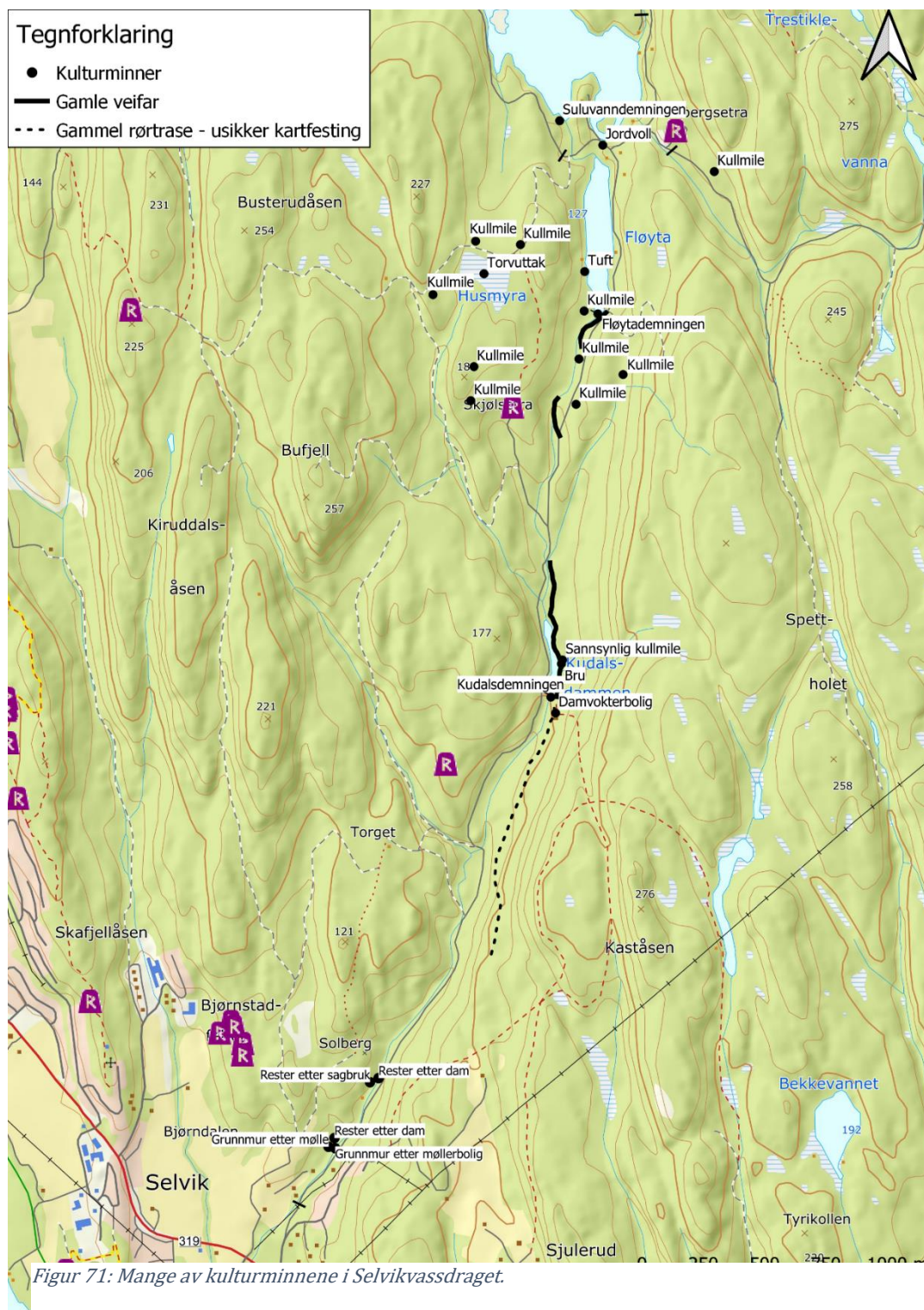

Figur 70: En av mange fossiler på øya.

Nåværende situasjon	Det meste av øya er i dag et naturreservat (opprettet 2006). De andre delene av øya er i kommuneplanen LNF-områder. Øya har i Miljødirektoratets Naturbase verdi som et svært viktig friluftsområde.
Verdi	Høy

4.6.3 Kulturmiljø 6: Selvikvassdraget

Vassdrag med tilstrekkelig vannfall var lenge ettertraktet på grunn av vannkraften de kunne produsere. Vannfall som ikke var kraftig nok, ble ofte hjulpet på vei med demninger. Selvikvassdraget er ikke noe unntak. Det begynte med mindre innretninger til privat bruk, men gradvis fikk virksomhetene langs vassdraget mer og mer karakter av industri.

Industrihistorien til Selvikvassdraget strekker seg flere hundre år tilbake i tid. Den eldste dokumenterte bruken av vassdraget er fra 1668 da gården Nedre Selvik skal ha hatt en flomsag og ei kvern her. Senere skal det ha kommet til flere kverner og sager. I 1835 skal det ha vært en mølle, et teglverk og et større sagbruk langs vassdraget. Den første ordentlige industridriften startet imidlertid allerede i 1734 da Konnerudgruvenes smelteverk og pukkverk ble lagt til Selvikvassdraget i Sande på grunn av dårlig og ustabil vannføring i elva på Konnerud.⁷⁹⁸⁰

Mulighetene vassdraget gav var også noe av bakgrunnen for at Wilhelm Stibolt valgte å legge det som senere skulle bli Sande Tresliperi akkurat her. Med store skogeiendommer og rikelig med vannkraft lå alt til rette for industrivirksomhet. For å regulere vannfallet ble det bygget tre dammer ved henholdsvis Suluvannet, Fløyta og Kudalsdammen. Fra Kudalsdammen ble det lagt en turbinledning på ca. 2,8 km og med 98 meters fall. Det første røret ble lagt på en høyere trase enn det som er der i dag. Det finnes fortsatt rester etter dette røret flere steder og det er mulig å følge traseen i form av steinfundamentene. Røret i dag ligger lengre ned i terrenget og leverer blant annet vann til vanning av grøntområdene på Nordre Jarlsberg brygge. En damvokterbolig ved Kudalsdammen var bebodd frem til 1960-tallet, men bygningene er nå sakte i ferd med å bli overtatt av naturen.

Det viste seg i ettertid at Stibolt hadde overvurdert mengden vannkraft som kunne tas ut av vassdraget og bedriften slet en periode med kraftmangel. Det førte blant annet til at tresliperiet ble det første (og muligens eneste) tresliperiet i Norge hvor produksjonen ble forsøkt drevet med dampkraft.

I dag er det kun noen få spor igjen av den tidligere hjørnesteinsbedriften i Sande. Av den tidligere industrielle aktiviteten langs vassdraget er det svært få rester igjen⁸¹. Demningene blir dermed viktige kulturminner som representerer den industri- og næringsvirksomheten vassdraget har gitt grobunn til gjennom flere hundre år. Det er også mulig å finne andre spor etter vassdragets historie i form av gamle veifar, bruer, forlatte bygninger, kullmiler og mye mer.

Figur 72: Rester etter det gamle turbinrøret.

Suluvannet, Fløyta og Kudalsdammen er attraktive turmål i seg selv, men området fungerer også som utgangspunkt for besøk ved andre kulturminner på Østskogen. Ved å kunne kjøre opp er terskelen for videre aktivitet på Østskogen lav. Herfra er det enkelt å ta en tur inn til en av de mange nedlagte setrene eller den gamle bygdeborgen. Har man øynene med seg underveis kan man også se spor etter mange hundre års kullproduksjon.

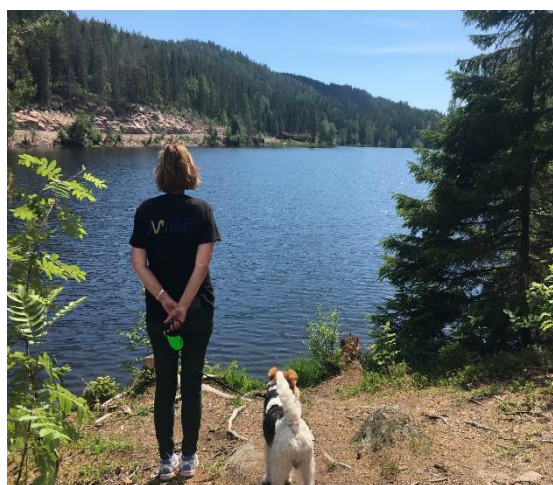
⁷⁹ Helland, 1901, s.73.

⁸⁰ Bjørløw-Larsen, 1990, s. 18.

⁸¹ Sande historielag registrerte i 2008 rester etter en mølle, mølledam, bolig for mølleren, et sagbruk og en kistedam (se kulturminneregistrene for Sande fra 2008).

Vassdraget er gitt høy verneverdi på grunn av sin tilgjengelighet (bilvei helt opp og frem til alle dammene), samfunn- og sosialhistorie (Sande Tresliperis betydning for Sandes utvikling), sammenheng og miljø (vassdraget i sin helhet), autentisitet og alder (demningene fremstår i stor grad slik de gjorde da de ble bygget for rundt 120 år siden), samt historiske hendelser (industri gründeren Wilhelm Stibolt og opprettelsen av tresliperiet).

Nåværende situasjon	Fra Suluvannet og ned til omtrent Selvik Øvre er vassdraget og området rundt regulert til LNF-område og bruk og vern av sjø og vassdrag i kommunedelplanen for Sande. I den nedre del av vassdraget er det i 2020 en pågående reguleringsplan – Lyngstadfeltet (Planid: 20200001).
Verdi	Høy

Figur 73: Idyll ved Fløyta.

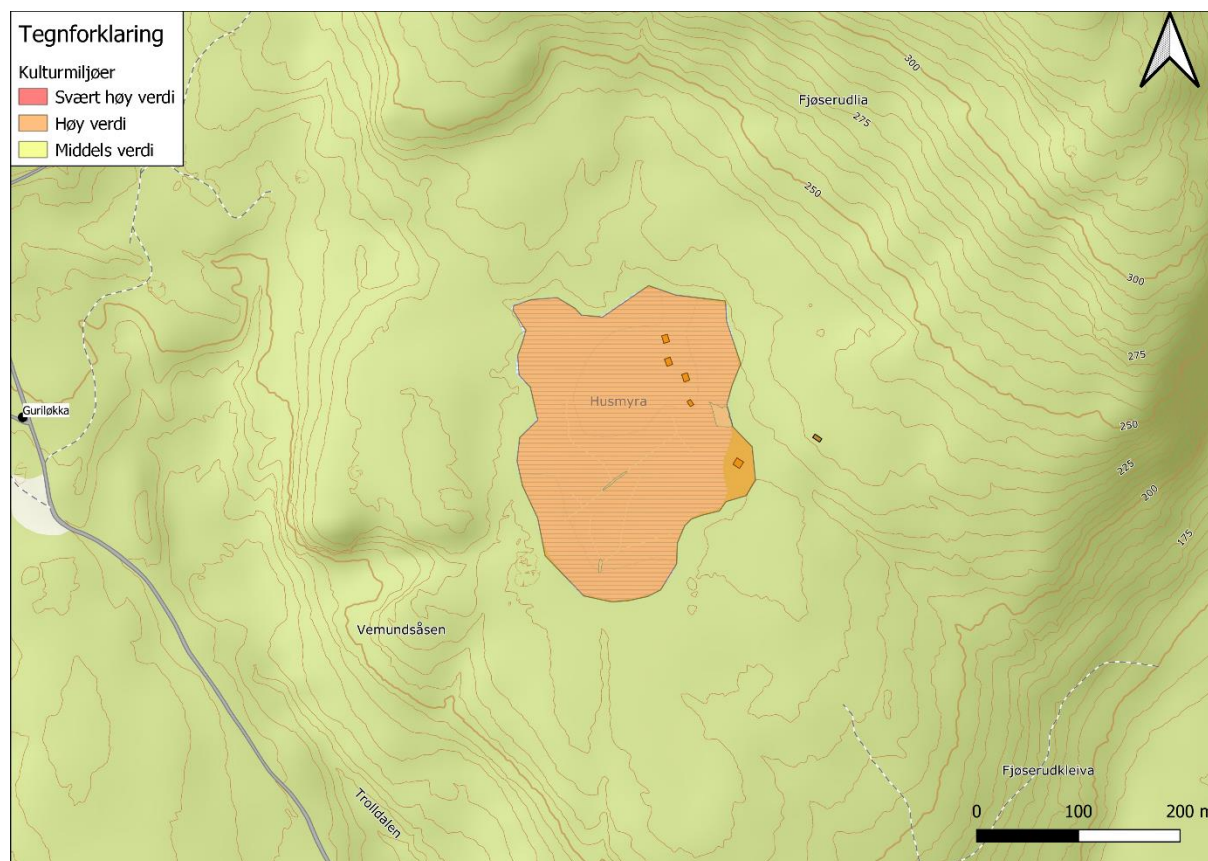
Figur 74: Langs gamle veifar i Selvikvassdraget.

Figur 75: Kudalsdammen imponerer fortsatt

4.6.4 Kulturmiljø 7: Torvstrøfabrikken på Husemyr

Opp gjennom tidene har folk vist å benytte seg av de mange ressursene som finnes i skog og utmark. Skogbruk, beite, jakt, fiske, beite og vannkraft er bare noen eksempler. Også myrene inneholdt nyttige ressurser. Her ble det plukket multer, men også blåbær, tyttebær og andre typer bær. Husdyr beitet på myrene og myrgress ble slått og tørket for å brukes som dyrefor på vinteren. I tillegg kunne selve torven nyttiggjøres, enten som brensel, til jordforbedring eller som strø til fjøs, stall og utedoer.

Figur 73: Husemyr.

Torvstrøfabrikken på Husemyr ble dannet i 1912 da flere gårder gikk sammen om å produsere torvstrø til bruk i de lokale fjøsene. Ved hjelp av torvspader ble hele torvblokker tatt ut av myra før de ble lagt til tørk. Dette skjedde enten i egne tørkehus på stedet eller i større stabler utendørs, avhengig av tørkeforholdene. Etter at torva var tørr ble den revet til strø ved hjelp av en lokomobildrevet rivemaskin.

Både de gamle tørkehusene, rive-huset og en lagerbygning står ennå på Husemyr. Sande historielag har satt disse i stand på dugnad med støtte fra Vestfold fylkeskommune. Et skilt på et av tørkehusene gir informasjon om stedet.

Figur 74: Skilt til Husemyr

Husemyr er et sammenhengende og autentisk kulturmiljø i god stand. Området er lett tilgjengelig og er en god arena for å formidle bruken av myrer som utmarksressurs. Kulturmiljøet gis derfor høy verneverdi.

Figur 75: En av flere bygninger på Husemyr. Kaffekjelen henger klar på veggen.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: LNFR-området.
Verdi	Høy

4.6.5 Kulturminne: Drammen Ullvarefabrikk

Drammen Uldvarefabrikk ble anlagt av Wilhelm Stibolt, men ble solgt til Emanuel T. Hoven i 1924. Driften omfattet både spinneri, veveri, farger og en avdeling for bearbeiding av råvarer. Fabrikken leverte varer til hele landet, men den største kunden var Den norske marine i Horten. Ullvarefabrikken på grensen mellom Skoger og Sande er mest kjent for Skogerbuxa, en bukse av solid og slitesterkt ullstoff. Elektrisitet fikk virksomheten fra et eget kraftverk like ved. Demningen til denne står fortsatt. I dag huser bygningen ulike bedrifter.

Fasaden og bygningsmassen har gjennomgått en del endringer opp gjennom årene. Et gammelt bilde i Sandeboka viser fabrikken som tre ulike, men sammenhengende bygninger med skråtak, pipe og ulik høyde. I dag er de tre bygningene bygd sammen slik at de fremstår som et stort bygg med flatt tak og samme høyde. Flere vinduer og dører har blitt byttet eller endret. Tilbygget i sør har gjennomgått den største endringen. Her har blant annet alle vinduene blitt byttet ut og erstattet med nye, moderne vinduer. Fasaden på den gamle hovedbygningen i nord gir allikevel et visst inntrykk av hvordan fabrikken opprinnelig så ut.

Figur 76: Skogerbuksa.

Mye av bygningens verdi ligger i dens samfunns- og sosialhistoriske betydning som et industriminne og som produksjonssted for den kjente Skogerbuksa. Verdien styrkes også av at det opprinnelige miljøet, med plassering av industrivirksomhet der hvor det var god tilgang på vannkraft, er intakt. Alle endringen bygningsmassen har gjennomgått svekker imidlertid autenticiteten og representativiteten til kulturminnet og bidrar til å trekke verneverdien ned. Den samlede verneverdien settes derfor som middels til høy.

Figur 77: Drammen ullvarefabrikk i dag.

Nåværende situasjon	Området er i kommuneplanens arealdel regulert til næringsbebyggelse.
Verdi	Middels til høy

Figur 79: Drammen Ullvarefabrikk i 1930-årene. Foto:

Figur 79: Drammen Ullvarefabrikk slik den så ut i begynnelsen av 30-årene.

4.6.6 Kulturminne: Borgen gruve

Jernverk var en viktig industri i Sør-Norge på 16- og 1700-tallet. Eidsfoss jernverk ble grunnlagt på Eidsfoss i 1697, dels som en følge av funn av jernmalm på Torrød. Gruvedriften på Torrød viste seg dessverre ikke å være liv laget og jernverket måtte se seg om etter andre steder å hente malm.

Borgen gruve i Sande ble da den viktigste lokale gruva som forsynte Eidsfoss verk med jernmalm fra 1705. Frakt av den tunge malmen var ingen enkel oppgave for bøndene som ble pålagt denne oppgaven og et lass kunne fort komme opp i 400-600kg.⁸² Frakten foregikk derfor på vinterstid med egne malmsleder over Bergstigen og Hanekleiva.⁸³ Hos Sande historielag er noen eksemplarer av disse sledene bevart. Bergstigen og Hanekleiva er omtalt som egne kulturmiljø under punkt 4.4.1 og 4.4.2.

Malmen i gruva var verdifull og i 1776 ble gruva taksert og verdsatt til 6 000 riksdaler. Bare jernverket selv var verdt mer.⁸⁴ I tillegg ble det i 1766 tatt ut 1592 tønner malm. Nesten tre ganger så mye som resten av gruvene som leverte til Eidsfoss Jernverk til sammen.⁸⁵

Mye tilsig av vann var imidlertid et gjentakende problem i gruva. I 1764 ble det derfor bygget en «vannkunst», et vannhjulsdrevet pumpeverk for å pumpe vann ut fra gruvegangene. Slike maskiner var brukt ved norske gruver mellom 1644 og frem til 1900. For jerngruvenes del er vannkunsten ved Borgen gruve den

Figur 80: Tre innganger til Borgen gruve. Foto: Christian Svebakk-Johansen.

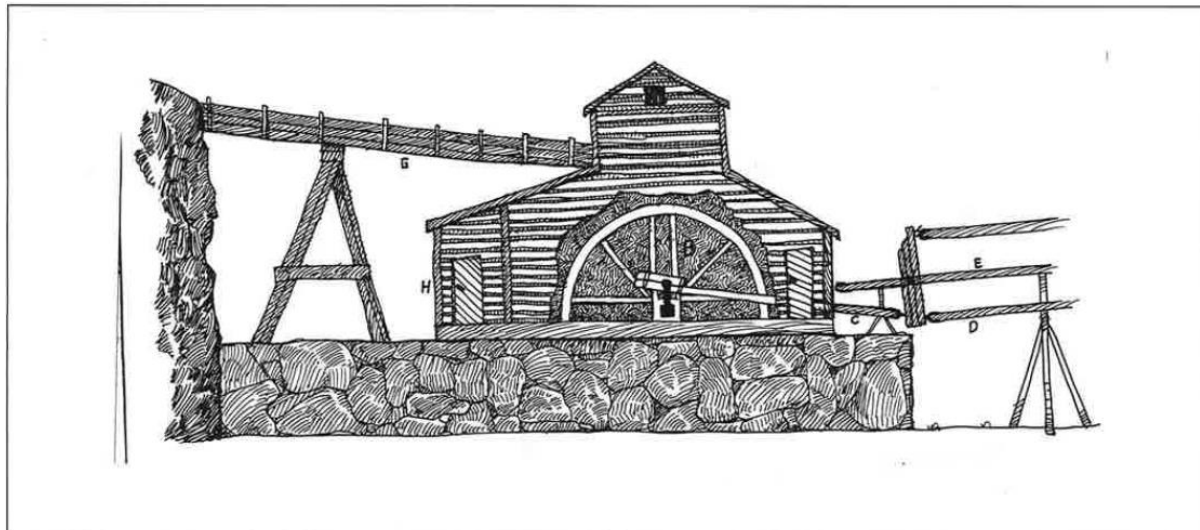
⁸² Grov 1988, s. 8.

⁸³ Grov 1999, s. 50.

⁸⁴ Aaserud 2018, s. 73.

⁸⁵ Grov 1988, s. 8.

eldste i Norge.⁸⁶ Vannkilden var Borgelangevann som ligger øst for gruva. Herfra renner det en bekk nesten direkte mot gruva. På det bratteste stedet kalles bekken «Kvernfallet», noe som tilsier også en annen bruk av vannfallet. For å øke vannmengden ble det i 1765 bygget to demninger på vestsiden av vannet.⁸⁷ Både grunnmuren etter hjulstua som inneholdt vannhjølet og demningene er fortsatt synlig i dag.

Figur 81: Tegning av vannkunsten publisert i en artikkel om Borgen gruve i "Rundt Sandebukta", 1996.

I 1795 raste gruva. Heldigvis hadde gruvearbeiderne spisepause da ulykken skjedde og ingen ble skadet. Gruveraset hadde en årsak i dårlig sikring av gruvegangene. Hovedgruva ble lagt ned, men en mindre gruve ble åpnet like ved og holdt i drift noen år til før driften ble lagt ned for godt.⁸⁸

Også andre steder i Sande ble det drevet gruvedrift. Følgende gårder skal ha hatt gruver eller skjerp; Rød, Nordre Kjeldås, Repper Kjeldås, Østre Kjeldås, Løvås, Nordre Eikeberg, Eikeberg, Rølles, Nordre Veberg, Holme, Sande, Jaren, Klevjer, Nordre Flåten og Søndre Flåten. I tillegg finnes henvisninger til Angersklev og Dale gruve. Det meste av malmen ble fraktet til Eidsfoss.⁸⁹

Borgen gruve er i dag oversvømt og gruveinngangen sperret av, men det er fortsatt mulig å se mange spor etter gruvedriften i området. Under vann er stiger og støttebjelker fortsatt bevart i de gamle gruvegangene slik som vist i flere dykkervideoer fra gruva som ligger ute på Youtube. Det understrekes imidlertid at gruveinngangene er sperret av på grunn av sikkerhetshensyn og besøk til gruvene må avklares med grunneier.

Eidsfoss er trukket frem av fylkeskommunen som et regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø. Spor etter jernverkets virke strekker seg imidlertid langt utover selve verket og tettstedet. Borgen gruve må sees på som en del av Eidsfoss historie, i tillegg til å være en del av den generelle gruve- og industrihistorien i Norge og som del av Sandes lokalhistorie. Av de omkringliggende strukturene er det bare noen grunnmurer og andre spor igjen. Selve gruvegangene og innholdet i dem, som tørrmurer, stiger, plattformer og

⁸⁶ Berg og Nordrum 1992, s. 14, 109.

⁸⁷ Grov 1995, s. 12.

⁸⁸ Aaserud 2018, s. 73.

⁸⁹ Grov 1988, s. 8.

støttebjelker, er derimot bevart omtrent slik de ble forlatt for flere hundre år siden. Det høye vannspeilet i gruva har bidratt til at organisk materiale har blitt godt bevart. Gruvas autenticitet og tilstand regnes derfor som bra. I tillegg er Borgen gruve representativ for deler av gruvedriften i Norge på 16- og 1700-tallet.

Figur 82: Tuft etter bygningen som huset vannkunsten.

Gruvevirksomheten kan også knyttes til historiske hendelser som den eldste vannkunsten i Norge tatt i bruk i en jerngruve. På den samfunns- og sosialhistoriske siden kommer koblingen til Eidsfoss Jernverk inn. Jernverket var den viktigste stedsutvikleren på Eidsfoss og Borgen gruve var i perioder den største leverandøren av jernmalm til verket. Ideelt sett bør også Borgen gruve gjøres mer tilgjengelig for allmenheten da den har et stort formidlingspotensial, men det krever en større jobb med sikring av gruva. Den samlede verneverdien settes som svært høy.⁹⁰

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: LNFR-område.
Verdi	Svært høy

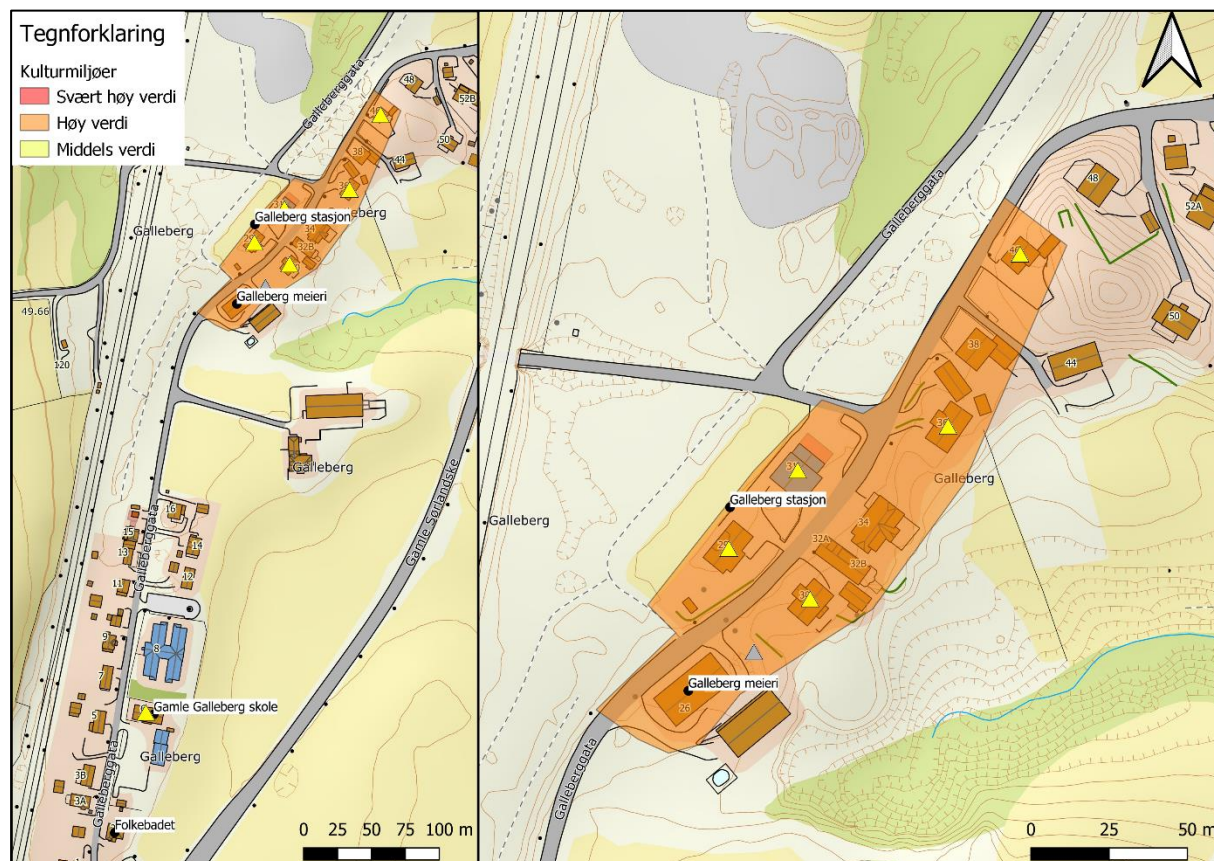
4.7 Samfunn- og sosialhistorie

Gjennom de siste par hundre år har samfunnet gjennomgått store forandringer. Fra Formannskapslovene av 1873, utbyggingen av allmueskolen, jernbanens ankomst, foreningsrørsla og sentrumsutvikling. Her er et utvalg av kulturminner og –miljøer som illustrerer noe av samfunnsutviklingen de 200 siste årene.

⁹⁰ Formidlings**potensialet** vurderes til å være høyt. Per i dag er gruveinngangen sperret av og besøkende ferders i området på eget ansvar. Det oppfordres til å kontakte grunneier for tillatelse hvis man ønsker å besøke gruva.

4.7.1 Kulturmiljø 8: Galleberg

Åpningen av Jarlsbergbanen i 1881 var nærmest en revolusjon for landtransport av både personer og gods. De eneste alternativene før jernbanen gjorde sitt inntog var hest og vogn eller hest på sommeren og slede på vinteren. Plasseringen av stasjonene var viktig for der det kom jernbanestasjoner fulgte ofte vekst og utvikling raskt etter. Det gikk ikke lang tid før det dukket opp meieri, landhandleri, post og spesialforretninger på stasjonsstedene. Og Galleberg var intet unntak.

Figur 83: Galleberg hadde tidligere sentrumsfunksjon.

På slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet vokste det frem et blomstrende sentrum på Galleberg. Den gamle hovedveien gjennom sentrum og Galleberg jernbanestasjon bidro i stor grad til å skape liv i området. Her var det en periode tre dagligvareforretninger tett i tett, i tillegg til to kaféer, slakteri, meieri, møbelsnekker, smie og manufaktur med systue.⁹¹

I dag har mange av sentrumsfunksjonene forsvunnet og toget stopper ikke lengre ved stasjonen. En periode så var det flust med stasjoner, stoppesteder og holdeplasser langs Jarlsbergbanen. Mange av disse ble lagt ned på 70-tallet og i Holmestrand kommune i dag er det kun Sande stasjon og Holmestrand stasjon som er igjen. Flere av bygningene som huset de forskjellige sentrumsfunksjonene som oppstod som en følge av stasjonene, består imidlertid fortsatt.

⁹¹ Aaserud, 2018, s. 179.

Galleberg stasjon åpnet i 1881 og var i drift frem til 1978. Jernbanesporet fortsatte å gå forbi stasjonen frem til 2001 hvor strekningen ble nedlagt og erstattet av et nytt dobbeltspor lengre mot vest. Selve stasjonen ble tegnet av arkitekt Balthazar Lange som stod bak flere av stasjonsbygningene i Østfold og Vestfold, blant annet den gamle jernbanestasjonen i Tønsberg.

Den første melka ved **Galleberg meieri** ble tatt i imot i 1882, året etter jernbanen ble åpnet.

Virksomheten var det første meieriet i bygda og het på den tiden Sande Meieri og Handelsforening.

Dette ble senere endret til Galleberg Meieri for å unngå navneforvirring med Sande Meieri i Sande.

Før meieriet på Galleberg kom måtte alle bøndene kjøre melka helt til Drammen.⁹²⁹³

Figur 84: Sande meieri på Galleberg. Foto: Sandeboka, 1939, 2. oppl. s. 827.

Meieriet ble senere tilknyttet Kristiania

melkeforsyning og det ble da anlagt et sidespor fra jernbanetraseen og frem til meieriet for å lette

transporten av melk. I 1940 ble det bygget på en ekstra etasje på meieriet.⁹⁴ Det gamle meieriet fremstår i dag dermed som en blanding av 1880-talls teglsteinarkitektur og funkisstil.

Bygget er altså endret fra sitt opprinnelige utseende, men dette viser på samme tid hvordan utviklingen av drifta har nødvendiggjort endringer på bygningsmassen.

I 1899 ble **Galleberg teglverk** etablert. Noen år senere i 1913 ble verket kjøpt opp av K. E. Fossum som moderniserte teglverket og utvidet driften med sagbruk, høvleri, smie og mekanisk verksted. En brann i 1966 satte en brå stopp for bruket.⁹⁵ I dag er det ingen fysiske spor igjen etter hjørnesteinsbedriften på Galleberg.

⁹² Aaserud, 2018, s. 113.

⁹³ Sandeboka, 1939, 2. oppl. s. 827.

⁹⁴ Skinner og minner, 2000.

⁹⁵ «Galleberg – et lite samfunn med rik historie», 1992, s. 49.

Figur 85: Galleberg Bruk i 1959. I dag er hele bygningsmassen borte.

Gamle Galleberg skole ligger litt utenfor det gamle sentrumet på Galleberg, men omtales allikevel kort her da det er en del av sentrumsfunksjonene. Gamle Galleberg skole ble oppført i 1892. Byggesummen den gang var på 12 000 kr. Bygningen fungerte som skole frem til 1974 da dagens Galleberg skole stod ferdig. Etter at elevene flyttet ut tjente den gamle skolebygningen som bedehus og møbelfabrikk⁹⁶, før det senere på 80-tallet ble postkontor. I dag er det leiligheter i bygget.

Etter krigen kom tanken om å gi elevene ved Galleberg skole et badetilbud. På denne tiden var det mange som ennå ikke hadde egne bad hjemme. I 1947 ble Galleberg skole og **Folkebad** innviet. Badet var i drift i flere år, men færre og færre benyttet seg av folkebadet etter hvert som folk fikk egne bad hjemme.⁹⁷

Området rundt Galleberg stasjon er et eksempel på de mange små sentrumsstedene som dukket opp rundt stasjonene langs Vetsfoldbanen. Mange av disse stasjonene er i dag lagt ned og i flere tilfeller er jernbanesporet flyttet. Sentrumsaktivitetene har blitt kraftig redusert og i mange tilfeller huser de små gamle sentrumsstedene bare bolighus. Galleberg stasjonsområde med sitt meieri, teglverk og småbutikker er representativt for

⁹⁶ «Galleberg – et lite samfunn med rik historie», s. 5f.

⁹⁷ «Galleberg – et lite samfunn med rik historie», s. 44.

denne type småsteder som vokste frem på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Stasjonen er lagt ned og sentrumsaktivitetene har flyttet, men mange av de gamle bygningene står fortsatt igjen og gir et lite innblikk i tidligere tiders aktive gateløp.

Nåværende situasjon	Arealformal i kommuneplanens arealdel: Boligbebyggelse, næringsbebyggelse og LNFR-området.
Verdi	Høy

4.7.2 Kulturminne: Fremad

1800-tallet og de første tiårene av 1900-tallet var tiden for fremveksten av foreninger. Med dette kom også behovet for forsamlingslokaler. Det gjaldt spesielt for den voksende arbeiderbevegelsen som fulgte i kjølevannet av industrialiseringen. Deler av behovet hadde sitt utspring i at mange av de eksisterende forsamlingslokalene hadde klausuler mot utleie til politiske foreninger.

Et eget forsamlingshus gav bevegelsen et sted å drive møtevirksomhet og holde politiske foredrag, men minst like viktig var funksjonen som et samlingssted for lokalbefolkningen, også utenfor den politiske virksomheten. Forsamlingshus var og med på å skape en viktig ramme omkring og plattform for det lokale kulturlivet. Lokaliseringen av forsamlingshusene var naturlig nok sterkt konsentrert til omkring byer og gamle og nye industritettsteder.

Folkets hus «Fremad» ble oppført i Selvik i 1921/22 av arbeiderforeningen på Sande tresliperi. Kommunen stilte med tomten, bedriften med materialer og finansieringsbistand og arbeiderforeningen bygget huset på dugnad. I første halvdel av 1900-tallet ble det også bygget Folkets Hus andre steder i kommunen. I Sande ble det første Folkets Hus i Vestfold bygget i 1904. Senere fulgte Berger, Bekkestranda (1913) og Grytemark. I Holmestrand og Hof kom forsamlingshusene Borgen i Botne (1939), Varden på Eidsfoss (1931), Holmestrand (1932) og Hof (1904).⁹⁸

I dag har de fleste av bygningene fått ny bruk, men Fremad, Borgen og Varden⁹⁹ fungerer fortsatt som forsamlingshus og benyttes blant annet til utleie og ulike arrangementer. I Sande er Fremad det eneste bevarte Folkets Hus. Da forsamlingslokalet ble bygget ble det samtidig innført en klausul til skjøtet om at bygget skulle brukes til samfunnsgagnlig virksomhet og skulle vederlagsfritt overføres til fremtidige eiere som kunne ivareta dette.¹⁰⁰ Lokalet eies og driftes i dag av Selvik Velforening som tok over i 2011.

⁹⁸ Hjertholm 1956 og opplysninger fra Selvik Velforening.

⁹⁹ <http://www.eidsfoss.info/emily-london-montauk> (besøkt 03.09.2020)

¹⁰⁰ Opplysninger fra Seliv Velforening.

Figur 86: Fremad.

Oppføringen av Fremad var en direkte følge av industrialiseringen i Selvik og fremveksten av den lokale arbeiderbevegelsen og er en del av denne delen av Sandes historie. Men betydningen av et forsamlingslokale for befolkningen i Selvik-området må heller ikke undervurderes. Huset har spilt en viktig rolle som et sosialt samlingssted for lokalbefolkning og mange lokale lag og foreninger har hatt tilholdssted her.

Figur 87: Hovedsalen på Fremad.

Fremad er et representativt og relativt autentisk eksempel på et forsamlingslokale fra første halvdel av 1900-tallet. Selv om bygningen har blitt oppgradert gjennom årene, er strukturen med hovedsal, lillesal og opphøyet scene beholdt. Mange andre forsamlingslokaler fra denne perioden er enten revet eller blitt gjort om til boliger. Som et Folkets Hus for industriarbeidere bidrar Fremad til å belyse en sentral del av samfunns- og sosialhistorien og er et kulturminne som kan knyttes direkte til industrihistorien på Selvik.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Boligbebyggelse.
Verdi	Høy

4.7.3 Kulturminne: Gamle Haga skole

Gamle Haga skole¹⁰¹ var den første faste skolen i Sande. Tidligere fantes det bare omgangsskoler hvor lærerne reiste rundt og underviste. Den faste skolen ble opprettet i 1841 og holdt til i noen rom på Klokkergården (dagens klokkegård ble bygget senere), men lokalene ble raskt for små. Skolehuset skal ha blitt tatt i bruk i 1877 samtidig med skolehusene på Kjeldås og Selvik. Byggmesterne som satte opp huset skal ifølge Sandeboka ha fått en kornmagasinbygning som stod på Brubakken i forbindelse med arbeidet.¹⁰² Brubakken var på den tiden et lite senter med mølle, herredshus og kornmagasin. En teori er at bygningsmaterialer fra dette kornmagasinet kan ha blitt gjenbrukt i byggingen av skolehuset på Haga og Kjeldås (nå revet) da dimensjonene (lengde og bredde) skal være lik dimensjonene til magasinet slik det er oppgitt i en branntakst fra 1872. Gjenbruk av materialer som laftet tømmer, var vanlig i denne perioden.

I dag har bygget et nyere tilbygg hvor inngangspartiet er samt vinduer fra 50-60-tallet. Grunnmurene og den innkledde laftekjernen er fortsatt originale. Med enkle grep kan bygningen tilbakeføres til en mer historisk korrekt stil, f.eks. ved å bytte vinduer.

Som den første faste skolen i Sande er gamle Haga skole en sentral del av kommunens skolehistorie. Den er et representativt skolebygg for bygder fra siste halvdel av 1800-tallet. Sande har i dag fortsatt andre skolebygninger fra 1800-tallet, men de er for det meste bygd om til boliger.

Figur 88: Gamle Haga skole.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål. Arealformål i Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Offentlig eller privat tjenesteyting.
Verdi	Høy

¹⁰¹ Gamle Haga skole er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områdereguleringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

¹⁰² Sandeboka 1939, 3. opplag, s. 147.

4.7.4 Kulturminne: Klokkergården

Klokkergården¹⁰³ ble bygget en gang i siste halvdel av 1800-tallet og var hjem for klokkeren ved Sande kirke. Selve gården (Haga gård. Gnr. 119) har vært klokkergård siden 1600-tallet og muligens tidligere.¹⁰⁴

I dag brukes huset av Haga barnehage. Fasaden har beholdt mye av sin opprinnelige stil og de fleste moderniseringer og endringer er gjort på en god måte i forhold til byggets opprinnelige karakter. Bygningen har flere interessante originale detaljer som grunnmuren, kjellerdøren og trolig kjellervinduene.

Figur 89: Gammel kjellerdør som er fra da huset ble bygget. På innsiden av døren finnes ennå rester av aviser fra 1940-tallet som ble spikret fast i et forsøk på å isolere.

Den gamle embetsboligen er en del av Sande kommunes kirkehistorie med røtter som kan gå så langt tilbake som til middelalderen. Haga gård har fungert som klokkergård siden 1600-tallet og muligens enda tidligere. Klokkergården må sees i sammenheng med kirken og prestegården og som del av kirkemiljøet i sentrum.

Arkitektonisk sett har sveitservillaen beholdt mye av sin opprinnelige fase og uttrykk. Den moderne inngangsdøren og trappen og rampen i metall opp til inngangspartiet kan enkelt fjernes eller endres hvis bygningen en gang i fremtiden får en annen bruk.

Figur 90: Boligen til klokkeren i Sande.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål. Arealformål i Områdeplan Sande sentrum (Planid 20140002): Offentlig eller privat tjenesteyting.
Verdi	Høy

¹⁰³ Klokkergården er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områderegeruleringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

¹⁰⁴ Sande bygdebok 1939, 3. opplag, s. 624

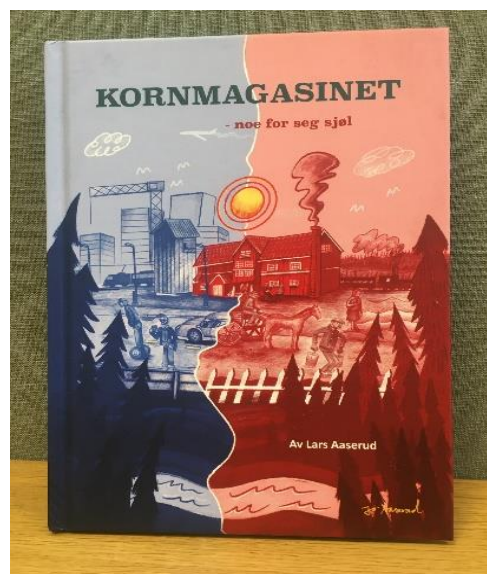
4.7.5 Kulturminne: Kornmagasinet

De første kornmagasinene som kom på slutten av 1700- og begynnelsen av 1800-tallet fungerte ofte som en forløper for banker hvor man kunne låne såkorn ved dårlige tider. Kornet måtte imidlertid betales tilbake med renter. Etter hvert som det utover 1800-tallet ble enklere å importere korn ble mange av magasinene lagt ned.¹⁰⁵ Telthuset på Bøplassen er et eksempel på et slikt kornmagasin. I nyere tid, spesielt etter første verdenskrig, ble det igjen bygget mange kornmagasiner i bygdene, men nå med et noe annet formål enn de tidligere bygdemagasinene. Nå skulle kornmagasinene drive med mottak, behandling og salg av korn.¹⁰⁶

Sande kornsalgslag ble stiftet i 1917 med formål å selge korn for medlemmene videre til grossere og møllere. Til dette var det behov for et kornmagasin. Det ble bygget i Sande sentrum og stod ferdig sommeren 1921. På 1930-tallet gikk driften dårlig og kornsalgslaget ble lagt ned på slutten av tiåret. Ikke lenge etter opprettes imidlertid Sande Kornmagasin A/L med 48 bønder/andelseiere som skal drive kornmagasinet videre.^{107 108} Sande kornmagasin er fortsatt i drift i dag og ble gjort om til et AS i 2013.

Utvendig fremstår bygget i stor grad slik det gjorde da det ble bygget, men noen endringer har kommet til. Blant annet er nedre del av «vindfanget» på vestsiden fjernet, stabbene som magasinet hvilte på er erstattet med grunnmur og flere vinduer er tatt bort. For deler av fasaden bør tilbakeføring være mulig. På 60-tallet ble magasinet bygget om fra sekkemottak til løskornmottak. Det ble også gjort en større ombygging på 80-tallet. Da ble etasjeskiller fjernet og det ble bygget gjennomgående siloer og en ny tørke på sørsiden av magasinet.¹⁰⁹ Ifølge en takstrappport fra 05.06.2019 er bygningen i dårlig forfatning med en del skjevheter som er forsterket med stål og stålwire.

Byggingen av kornmagasinet må sees i sammenheng med sentrumsutviklingen som fulgte i kjølevannet av jernbanen og jernbanestasjonene. Bakgrunnen for plasseringen av kornmagasinet var nærhet til jernbanen og muligheten til å transportere kornet ut av bygda med tog. Sidesporet som gikk helt inn til magasinet er i dag fjernet og bilen har overtatt som transportmiddel og sentrum har vokst seg større. Som et resultat er kulturmiljøet rundt bygningen noe endret. Kornmagasinet har allikevel alltid hatt en sentrumsnær plass så noe av kulturmiljøet er fortsatt intakt. Tidligere fantes disse bygningene i nesten enhver bygd, men nå er det få igjen.

Figur 91: Sande Kornmagasin AS har gitt ut en bok for å dokumentere kornmagasinets historie.

¹⁰⁵ Sande sparebank, Sande i Vestfold: 1856–1956, s. 22–25.

¹⁰⁶ Sande sparebank, Sande i Vestfold: 1856–1956, s. 25.

¹⁰⁷ Aaserud 2020, s. 10.

¹⁰⁸ Kornmagasinet er også omtalt rapporten i Fra Sande sentrum, områdereguleringsplan. Planbeskrivelse med konsekvensutredning (05.10.2015).

¹⁰⁹ Aaserud 2020, s. 81f.

Kornmagasinet i Sande utgjør en viktig samfunns- og sosialhistorisk verdi som representant for denne delen av landbrukshistorien og denne bygningstypen. Endringen av det opprinnelige miljøet og bygningens tilstand trekker verdien noe ned. Det finnes også eksempler på bedre bevarte bygninger av denne typen i Nordre Follo og Hvaler. Dette gjelder spesielt kornmagasinet ved Kråkstad stasjon i Nordre Follo som tilsvarer Kornmagasinet i Sande i forhold til arkitektur, alder og opprinnelig miljø. Bygningen er i god stand og området er regulert til bevaring. Samtidig er Kornmagasinet i Sande trolig det eneste av sin type i Vestfold. Det er en sentral del av sentrumbildet i Sande og bidrar til å forankre og synliggjøre sentrums historie. På bakgrunn av dette vurderes fortsatt Kornmagasinet til å ha stor verdi for Sandes historie, men på grunn av forringelser i tilstand, autenticitet og miljø, samt at det finnes andre godt bevarte eksempler på denne type kornmagasin, vurderes verdien til å være «Middels til høy».

Figur 92: Kornmagasinet på Hvaler. Foto: Fylkesmannen i Østfold, Wikimedia Commons.

Bruk er det beste vern. Opphører driften av kornmagasinet i fremtiden er det viktig at det er mulig å finne ny bruk til bygningen. På Skjærhalden i Hvaler kommune fungerer det gamle kornmagasinet som et kulturhus og er tatt i bruk av blant annet biblioteket, turistinformasjonen og kulturkontoret.

Figur 93: Sande kornmagasin slik det var i 1930-årene med eget sidespor fra jernbanen. Foto: Sande historielag.

Figur 94: Sande kornmagasin. Foto: Google Street View, august 2019.

Nåværende situasjon	Vedtatt på kommunestyremøte 14.4.2021: Sande Kornmagasin gis ikke hensynssone H570 i kommuneplanens arealdel og det framtidige arbeidet med Områdeplan/reguleringsplanarbeidet for Sande Sentrum.
---------------------	---

5 Handlingsplan – tiltak perioden 2021 – 2023

TILTAK	OPPSTART	MULIGE SAMARBEIDSPARTNERE
PLANARBEID		
Ta med kulturminner og miljøer merket med middels til svært høy verneverdi inn i kommuneplanarbeidet og vurdere hensynsone H570 på disse.	2021	Grunneiere
Sammenstille kulturminneplanene for Sande og Holmestrand til en plan.	2023	
FORMIDLING		
Det skal utarbeides og implementeres et opplegg for kulturminneformidling knyttet til kulturminneplanen, f.eks. månedlige guidede turer til utvalgte steder.	2021	Sande historielag og Vestfoldmuseene
Det skal utarbeides en overordnet skiltplan for skilting til og av viktige kulturminner i kommunen. Enkelte kulturminner er skiltet i dag, men en skiltplan vil bidra til å styrke formidlingen av Sandes kulturhistorie, samt sørge for en enhetlig skilting ved å utvikle en skiltmal.	2021	Sande historielag, Drammen og Omegn Turistforening, Vestfoldmuseene og grunneiere
Det skal utarbeides forslag til historiske turstier. Et prøveprosjekt på dette er allerede gjort i Eidsfoss. Til turforslagene lages det brosjyrer med kart over traseen og informasjon om kulturminnene langs ruten. Behov for fysiske eksemplarer kan også vurderes. Dette inkluderer også samarbeid knyttet til DNT og Riksantikvarens nasjonale prosjekt: Historiske Vandrerruter.	2022	Sande historielag, Drammen og Omegn Turistforening, Vestfoldmuseene og grunneiere
Kulturminner og miljøer nevnt i kulturminneplanen merket høy til svært høy verneverdi skal ha en egen forvaltningsplan der vedlikehold, utbedringer og formidling vurderes.	2023	Sande historielag og grunneiere
SKJØTSEL OG VEDLIKEHOLD		
Utrede muligheter for hvordan skjøtsel og tilrettelegging av viktige kulturminner kan gjennomføres der det er behov.	2022	Grunneiere
Vedlikeholde skilting av Pilegrimsleden.	Ved behov	Fylkeskommunen i Vestfold og Telemark
DIGITALISERING		

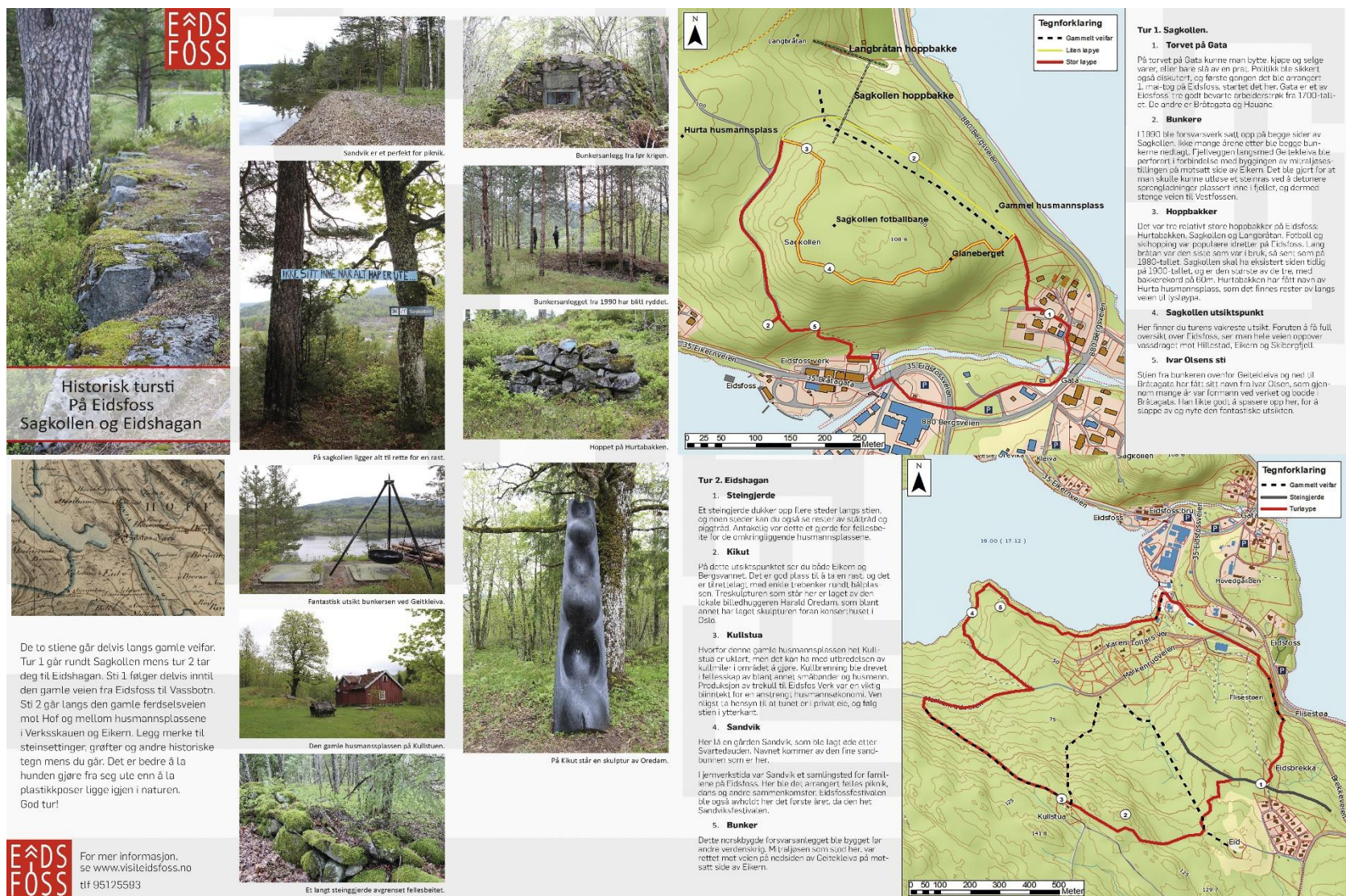
Kulturminner og miljøer nevnt i kulturminneplanen merket med middels til svært høy verneverdi skal føres inn i Askeladden databasen.	2021	
Opprette et eget kartlag i kommunens kartløsning med alle verneverdige kulturminner omtalt i kulturminneplanen.	2022	
Kulturminner fra kulturminneregistreringen gjennomført av Sande historielag i 2008 skal føres inn på kulturminnesok.no.	2023	Sandehistorielag

This should basically be the law at all ruins!
Krusevac Fortress in Serbia with a window to its glorious past.

Figur 95: Eksempel på skilting av kulturminner i Serbia. Kan dette være en ide ved skilting av kulturminner i kommunen?

Figur 96: Kart og beskrivelse av historiske turstier på Eidsfoss.

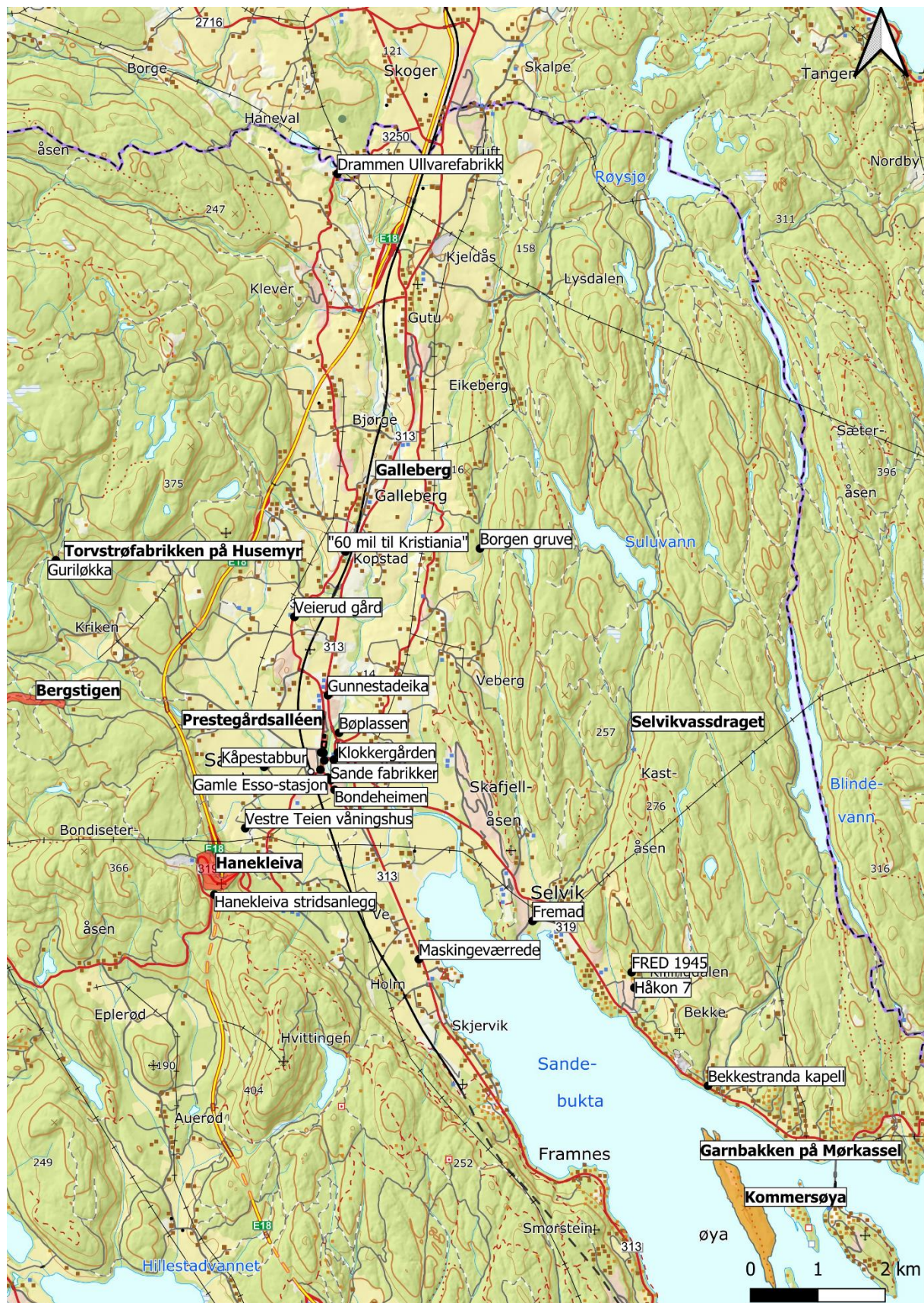
Vedlegg 1: Adresse/koordinater til alle kulturminner og kulturmiljøer omtalt i planen

Kulturminne	Adresse/koordinater EU89, UTM-sone 32	Gbnr.
Bekkestranda kapell	Kapellveien 2, 3077 Sande	438/14
Borgen gruve	Øst: 570527 Nord: 6609209	399/1, 395/4
BP-stasjon	Revåveien 13, 3070 Sande	320/3/3
Brekketoppen 30, SEFRAKID 713-0104-018	Brekketoppen 30, 3077 Sande	421/14
Bøplassen	Øst: 568439 Nord: 6606370	417/2
Drammen Ullvarefabrikk	Klevjerneveien 172 og 176, 3074 Sande	372/9
Eikeliveien 25, SEFRAKID 0713-0202-004	Eikeliveien 25, 3072 Sande	416/154
Esso-stasjon	Revåveien 33, 3070 Sande	319/20
Fremad	Kverntangen 30, 3077 Sande	425/10
Gamle Haga skole	Magna Ottersens vei 2, 3070 Sande	419/9
Guriløkka	Øst: 564258 Nord: 6608960	362/7, 372/10
Hanekleiva stridsanlegg	Øst: 566603 Nord: 6603993	314/3
Inskripsjon - «FRED 1945»	Skogstien 5, 3077 Sande	429/40
Inskripsjon - «Håkon 7»	Krokli 3, 3077 Sande	429/19
Klokkergården	Magna Ottersens vei 5, 3070 Sande	419/16
Kornmagasinet	Revåveien 24, 3070 Sande	319/26
Kulturmiljø 1: Prestegårdsalléen	Allé, på begge sider langs Prestegårdsalléen fra kirken til prestegården	447/1
	Rodestein, Prestegårdsalléen 22, 3070 Sande	321/58
	Kommunelokalet, Prestegårdsalléen 6 og 8, 3070 Sande	321/92
	Sande gamle prestegård, Prestegårdsalléen 23A, 23B og 25, 3070 Sande	321/101
	Sande kirke, Prestegårdsalléen 2, 3070 Sande	321/91
Kulturmiljø 2: Bergstigen	Øst: 562810 Nord: 6606664 ¹¹⁰	216/1, 327/1, 330/1, 331/9/2/10
Kulturmiljø 3: Hanekleiva	Øst: 566728 Nord: 6604218	313/1, 314/1, 314/3, 315/9, 464/3
Kulturmiljø 4: Garnbakken på Mørkassel	Øst: 576467 Nord: 6600048	441/31
Kulturmiljø 5: Kommersøya	Øst: 574508 Nord: 6599268	443/2, 443/9
Kulturmiljø 6: Selvikvassdraget	<u>Suluvannsdemningen</u> : Øst: 572859 Nord: 6608509	
	<u>Fløytademningen</u> : Øst: 572998 Nord: 6607713	

¹¹⁰ Koordinatpunkt satt ca. midtveis på stien, nær Djupedalstjern.

	<u>Kudalsdemningen</u> : Øst: 572803 Nord: 6606154	
Kulturmiljø 7: Husemyr	Øst: 564822 Nord: 6608979	332/1, 333/1, 333/2, 336/2, 333/7, 334/5, 335/3
Kulturmiljø 8: Galleberg	<u>Galleberg stasjon</u> : Galleberggata 29 og 31, 3073 Sande <u>Galleberg meieri</u> : Galleberggata 26 og 28, 3073 Sande Galleberggata 30, 3073 Sande Galleberggata 32A, 32B og 34, 3073 Sande Galleberggata 36, 3073 Sande Galleberggata 38, 3073 Sande Galleberggata 46, 3073 Sande <u>Gamle Galleberg skole</u> : Galleberggata 6, 3073 Sande <u>Folkebadet</u> : Galleberggata 2, 3073 Sande	356/99, 460/20 356/23 356/22 359/18 359/19 359/31 359/2 356/72 356/47
Kostegata 4, SEFRAKID 0713-0205-023	Kostegata 4, 3070 Sande	320/11
Kostegata 7, SEFRAKID 0713-0205-019 – Fagerheim	Kostegata 7, 3070 Sande	320/13
Kverntangen 76, SEFRAKID 0713-0104-017	Kverntangen 76, 3077 Sande	421/23
Kverntangen 104, to bygninger, SEFRAKID 0713-0104-009 og 028	Kverntangen 104, 3077 Sande	421/13
Kverntangen 108, tre bygninger, SEFRAKID 0713-0104-010, 011 og 012	Kverntangen 108, 3077 Sande	421/10
Kverntangen 110, SEFRAKID 0713-0104-013	Kverntangen 110, 3077 Sande	421/24
Kåppestabbur på Valle, AskeladdenID 86578-1	Valleveien 47, 3070 Sande	317/1
Maskingeværrede på Holm Søndre	Øst: 569644 Nord: 6603038	303/1
Milestein «60 mil til Kristiania»	Gallebergveien 82, 3073 Sande	353/1
Prestegårdsalléen 11	Prestegårdsalléen 11, 3070 Sande	321/59
Prestegårdsalléen 14, SEFRAKID 0713-0204-003	Prestegårdsalléen 14, 3070 Sande	321/85
Prestegårdsalléen 43, SEFRAKID 0713-0204-013 - Dr. Rafns bolig	Presteggårdalléen 43, 3070 Sande	321/82
Revåveien 2, SEFRAKID 0713-0204-002 - gamle Sande jernbanestasjon	Revåveien 2, 3070 Sande	320/36
Revåveien 5, SEFRAKID 0713-0204-001 - Sande Meieri	Revåveien 5, 3070 Sande	320/3
Revåveien 15, SEFRAKID 0713-0205-006 - Elvehøy	Revåveien 15, 3070 Sande	320/51

Revåveien 22, SEFRAKID 0713-0205-009 – Solvang	Revåveien 22, 3070 Sande	319/5
Revåveien 37, SEFRAKID 0713-0205-026 – Sande fengsel	Revåveien 37, 3070 Sande	319/3
Revåveien 45, SEFRAKID 0713-0205-008 – Bondeheimen	Revåveien 45, 3070 Sande	318/38
Tuntre på Søndre Gunnestad	Gamle Sørlandske 313, 3070 Sande i Vestfold	322/2
Veierud gård	Gallebergveien 42, 3073 Sande	340/1
Vestre Teien, våningshus	Teienveien 64, 3070 Sande	314/1

Figur 97: Oversikt over kulturminner og kulturmiljøer omtalt i planen. SEFRAK-registrerte bygninger er vist på egne kart i hovedteksten.

Vedlegg 2: Definisjoner og vernekategorier

Definisjoner

Innenfor kulturminneforvaltningen benyttes følgende begreper:

Fornminner eller **fortidsminner** er kulturminner som er eldre enn 1537. Slike kulturminner er automatisk fredet etter kulturminneloven. Dette kan for eksempel være gravhauger, spor etter steinalderboplasser og hulveier.

Istandsetting er reparasjonsarbeid for å bringe en bygning, del av bygning eller et annet objekt opp på et ordinært vedlikeholdsnivå, slik at bare vanlig vedlikehold vil være nødvendig senere. En antikvarisk istandsetting innebærer at reparasjonen baseres på bruk av materialer og teknikker tilpasset bygningen eller anleggets egenart.

Kulturarv er en samlebetegnelse for materiell og immateriell kulturarv. Immateriell kulturarv kan være praksis, fremstillinger, uttrykk, kunnskap og ferdigheter som for eksempel tro, tradisjoner, sagn og hendelser.

Kulturminner er alle spor etter menneskers liv og virke i vårt fysiske miljø. Begrepet omfatter også steder eller naturelementer det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Et kulturminne kan for eksempel være et skipsvrak, en hustuft, en smie, en gravhaug, en bygning, et forsvarsanlegg, et veifar og mye mer.

Kulturmiljø er et område der flere kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng. Et kulturmiljø kan for eksempel være en gate, et industriområde eller et gårdstun.

Kulturlandskap brukes ofte når man snakker om den menneskelige påvirkningen i naturlandskapet. Begrepet brukes gjerne om landskap som er formet av tradisjonelt jordbruk, men det kan også omfatte industrilandskap, spor fra krig- og forsvarshistorie og kystlandskap.

Kulturminneverdi eller **verneverdi** er verdien som tillegges et kulturminne eller kulturmiljø. Ulike aktører kan tillegge kulturminne verdi på ulike måter og verdivurderingen kan endres over tid. Et godt eksempel på dette er stavkirker som i dag tillegges veldig stor verdi, men som for noen hundre år siden ble tillagt liten verdi med den følgen at mange ble revet. Som en konsekvens har vi i dag relativt få bevarte stavkirker, noe som igjen har ført til at de gjenværende stavkirkene har blitt tillagt enda større verdi.

For å vurdere kulturminneverdien brukes normalt et sett kriterier etter veiledning fra Riksantikvaren. Disse er beskrevet under kapittel 3.

Listeførte kulturminner er etter en kulturhistorisk vurdering er identifisert som verneverdig og oppført på en liste over objekter som ofte skal forvaltes på en nærmere definert måte. Listeførte kulturminner kan både være med eller uten formelt vern. Eksempler på listeføring er NB!-registeret og Gul liste fra Byantikvaren i Oslo.

Lokal verdi tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til lokal virksomhet og historie. Et kulturminne av lokal verdi kan også bli tillagt regional og/eller nasjonal verdi.

Nyere tids kulturminner er et begrep som blir brukt om kulturminner som er yngre enn 1537. Noen av disse som stående bygninger oppført før 1650 og samiske kulturminner fra 1917 eller tidligere, er også automatisk fredet. Skipsvrak eldre enn 100 år tilhører staten og regnes også som fredet. Andre nyere tids kulturminner har i utgangspunktet ikke noe juridisk vern med mindre de har blitt gitt det gjennom et vedtak i henhold til kulturminneloven eller plan- og bygningsloven.

Restaurering betyr å helt eller delvis tilbakeføre en bygning eller gjenstand til en tidligere tilstand. Ved restaurering må man velge hvilket tidspunkt kulturminnet skal tilbakeføres til. Det kan være slik det var da det ble laget eller oppført, slik det var på et senere tidspunkt eller en kombinasjon av ulike stadier.

Sikring innebærer alle tiltak for å beskytte kulturminner og kulturmiljøer mot skade og tap. Sikring kan blant annet dekke istandsetting, vedlikehold og skjøtsel, dokumentasjon og juridiske tiltak. Sikring kan også skje ved arkeologisk utgravning for å ta vare på kulturminnets kunnskapsverdi

Skjøtsel er regelmessige vedlikeholdstiltak, for eksempel vegetasjonspleie, for å ivareta et kulturminne og/eller et kulturmiljø. Vedlikehold av eventuelle skilt, stier og ramper inngår også i skjøtselsbegrepet.

Vedlikehold er rutinemessig arbeid for å hindre forfall på grunn av jevn og normal slitasje.

Verneverdig, vernet eller fredet?

Verneverdig og **bevaringsverdig** er begreper som betyr det samme. De har ikke nødvendigvis et formelt vern, men betegnelsen sier noe om kulturminnets verdi. Dette kan for eksempel være en bygning som har bevart et tidstypisk utseende med mange opprinnelige detaljer eller et kulturminne som representerer en viktig historisk hendelse.

Vernete kulturminner er sikret et vern gjennom plan- og bygningsloven. I praksis vil dette skje gjennom hensynssoner og bestemmelsesområder med tilhørende retningslinjer og bestemmelser i kommune- eller reguleringsplan eller generelle bestemmelser knyttet til en kommune- eller reguleringsplan.

Fredning er den strengeste formen for vern vi har og skjer etter kulturminneloven. Blant annet er alle kulturminner fra før 1537 e.Kr, alle stående bygninger fra før 1650 og alle samiske kulturminner fra 1917 eller eldre, er i henhold til Kulturminneloven automatisk fredet. Yngre kulturminner kan også bli fredet, men da må det gjøres et eget fredningsvedtak av Riksantikvaren. Fredete kulturminner anses å være av nasjonal verdi. Det er ikke lov å endre, flytte, skjemme eller rive fredete kulturminner. For kulturminner som er automatisk fredet gjelder også det samme for en sikringssone på 5 meter rundt kulturminnet.

Vernekategorier

Vernestatus	Forklaring	Konsekvenser
Automatisk fredet	Automatisk fredning innebærer at kulturminnet er fredet direkte etter teksten i kulturminneloven, uten særskilt vedtak. Alle faste kulturminner fra før år 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven § 4 første ledd. Som en ekstra beskyttelse har alle automatisk fredede kulturminner en sikringssone på minimum 5 meter i alle retninger rundt det fredede objektet. Dette følger av kulturminneloven § 6. Ved erklæring om at stående byggverk stammer fra perioden 1537 – 1649, blir disse også automatisk fredet, jf. kulturminneloven § 4 tredje ledd. Samiske kulturminner eldre enn 100 år er automatisk fredet etter kulturminneloven § 4 annet ledd.	Det er forbudt å sette i gang tiltak som kan skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredete kulturminner. Forbudet omfatter også en 5 meter bred sikringssone rundt kulturminnet. Tiltakshaver har stanse- og meldeplikt hvis det viser seg at et igangsatt arbeid kan virke inn på et automatisk fredet kulturminne på en måte som beskrevet ovenfor. Denne plikten oppstår når en avdekker automatisk fredete kulturminner som en på forhånd ikke vet om, eller ikke har grunn til å anta er til stede. Melding om funn innrapporteres til regional kulturminneforvaltning umiddelbart. Kulturminneforvaltningen avgjør snarest mulig - og senest innen 3 uker – om arbeidet kan fortsette og vilkår for dette. Dersom det foreligger særlige grunner kan 3-ukersfristen forlenges.
Skipsfunn	Skipsfunn (sunkne båter, skipsskrog, tilbehør, last og annet som har vært om bord) eldre enn 100 år er vernet etter kulturminneloven § 14	Det er forbudt å grave fram, flytte, ta opp eller sette i verk andre tiltak som kan skade skipsfunn. Skipsfunn er meldepliktig til politiet eller rette forvaltningsmuseum.
Fjernet (aut.fredet)	Når automatisk fredete kulturminner er fjernet enten gjennom lovlige arkeologiske utgravinger eller gjennom ulovlige tiltak, får de statusen Fjernet (aut. fredet). Selv om kulturminnet er borte, er det viktig for både forvaltning	Fullstendig fjernede kulturminner innebærer ingen restriksjoner for grunneier eller andre rettighetshavere.

	og forskning å vite at det har vært kulturminner på stedet, derfor beholdes registreringen og kartmarkeringen	
Uavklart	I mange tilfeller er det nødvendig med grundige undersøkelser for å avklare om et kulturminne er automatisk fredet eller ei. Slike undersøkelser kan være både kompliserte og kostbare og kan også i seg selv innebære uheldige inngrep i kulturminnet. Derfor blir slike undersøkelser begrenset til tilfeller hvor det er viktig å få klarlagt kulturminnets vernestatus. Kulturminner med vernestatus uavklart betyr at videre undersøkelser er nødvendige for en endelig avklaring av vernestatus.	Alle inngrep i uavklarte kulturminner må avklares med regional kulturminneforvaltning.
Forskriftsfredet	Betegnelsen brukes om kulturminner som er fredet ved forskrift, ikke ved enkeltvedtak. Det er byggverk og anlegg i statlig eie (kulturminneloven § 22a) og kulturmiljøer (kulturminneloven § 20) som fredes ved forskrift. Forskriftsfredning innebærer normalt en forenklet prosedyre i forhold til fredning ved enkeltvedtak.	Alle inngrep i forskriftsfredete kulturminner krever dispensasjon fra Riksantikvaren (for byggverk og anlegg i statlig eie) eller regional kulturminneforvaltning (kulturmiljøer). Det er ikke anledning til å dispensere for tiltak som innebærer vesentlige inngrep i kulturminnet.
Vedtaksfredet	Et vedtaksfredet kulturminne fredes gjennom enkeltvedtak etter kulturminneloven eller svalbardmiljøloven. Vedtaksfredninger etter kulturminneloven kan omfatte alle faste kulturminner yngre enn	Alle inngrep i vedtaksfredete kulturminner krever dispensasjon fra regional kulturminneforvaltning. Det er ikke anledning til å dispensere for tiltak som innebærer vesentlige inngrep i kulturminnet

	1537 og fartøy. Større løst inventar kan fredes sammen med byggverk eller anlegg. Vedtaksfredninger etter svalbardmiljøloven kan omfatte kulturminner yngre enn 1945.	
Ikke fredet	Kulturminnet har ikke noe formelt vern. Men da kulturminnet er registrert, er det en markering av at kulturminnet kan ha interesse for kulturminneforvaltningen. Kulturminnet kan også være vernet i medhold av plan- og bygningsloven.	Alle inngrep i slike kulturminner bør avklares med regional kulturminneforvaltning.
Fredningssak pågår	Kulturminnet er i en prosess med sikte på fredning.	Alle inngrep i slike kulturminner må avklares med regional kulturminneforvaltning.
Midlertidig fredet	Midlertidig fredning kan vedtas om et kulturminne er truet og det er ønskelig å vurdere om kulturminnet kan være aktuelt for permanent fredning. Den midlertidige fredningen kan oppheves dersom kulturminnet ikke lenger er truet og/eller kulturminnemyndigheten vurderer at objektet ikke er aktuelt for permanent fredning. I motsatt fall vil vedtaket om midlertidig fredning normalt bli stående inntil det avløses av vedtak om permanent fredning.	Alle inngrep i midlertidig fredete kulturminner krever dispensasjon fra regional kulturminneforvaltningsenhet. Det er ikke anledning til å dispensere for tiltak som innebærer vesentlige inngrep i kulturminnet.
Listeførte kirker	Kirker bygget før 1537 og erklært stående kirker fra 1527- 1650 er automatisk fredet. I tillegg er og et fåtall kirker er vedtaksfredet. Alle de rundt 300 kirkene oppført mellom 1650 og 1850 betraktes som verneverdige og er derfor listeførte. Listeført er også	Alle inngrep i/endringer av listeførte kirker skal avklares med Riksantikvaren.

	en rekke verneverdige kirker bygget etter 1850. Det er utarbeidet et eget rundskriv (T-3/2000) som fastsetter forvaltnings- og saksbehandlingsrutiner for forholdet mellom kirkelig myndighet og Riksantikvaren når det gjelder de listeførte kirkene. Riksantikvaren skal uttale seg før det fattes vedtak som innebærer inngrep i/endringer av listeførte kirker.	
Opphevet fredning	Vedtaks- eller forskriftsfredete kulturminner hvor fredningen er blitt opphevet for eksempel fordi fredningsverdiene er bortfalt.	Alle inngrep i slike kulturminner bør avklares med regional kulturminneforvaltning, da de fortsatt kan ha en verneverdi selv om fredningsverdien har gått tapt.
Verdensarv	Verdensarv er kulturarv og/eller naturarv som er innskrevet på UNESCOs verdensarvliste. Verdensarvstedene utgjør en felles arv som er umistelig for hele menneskeheten, på tvers av landegrensene. For at verdensarven skal få formell beskyttelse, må den vedtas fredet eller vernet etter nasjonal lov.	Alle inngrep som gjelder enkeltobjekter i verdensarvområdet bør/skal avklares med regional forvaltning, avhengig av formell vernestatus. Om inngrepet gjelder verdensarvområdet som helhet må det avklares med Riksantikvaren.
Inngår i kulturmiljø	Kulturminnet inngår i et fredet kulturmiljø. Kulturmiljøer er områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Med hjemmel i kulturminneloven § 20 kan man frede et kulturmiljø ut fra områdets totale kulturhistoriske verdi, uten at de enkelte elementene i miljøet er fredningsverdige i seg selv. Det kan fredes kulturmiljøer	Alle inngrep i fredete kulturmiljøer krever dispensasjon fra regional kulturminneforvaltning. Det er ikke anledning til å dispensere for tiltak som innebærer vesentlige inngrep.

	både i byer og tettsteder, i jordbruks-landskapet og i skog og utmark. En kulturmiljøfredning vedtas som forskrift.	
--	---	--

Vedlegg 3: Lovverk

Det finnes flere lover som skal sikre kulturarven. Disse omtales kort her.

Lov om kulturminner

Kulturminneloven er den viktigste loven innenfor kulturminneforvaltningen. Lovens formål er at kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. I henhold til loven er alle kulturminner som er eldre enn 1537, stående bygninger eldre enn 1650 og samiske kulturminner fra år 1917 eller eldre. I tillegg har staten eiendomsrett til løse kulturminner eldre enn 1537, mynter fra før år 1650 og skipsvrak eldre enn 100 år.¹¹¹ Kulturminneloven gir også mulighet til å frede brygg og anlegg fra nyere tid gjennom enkeltvedtak.

Plan- og bygningsloven

Kommunens viktigste verktøy for å sikre kulturminner og kulturmiljø et vern er plan- og bygningsloven. Først og fremst skal alle kjente automatisk fredet kulturminner sikres, men dette er også et virkemiddel der kommunen gjennom sin vedtaksmyndighet har anledning til å sikre nyere tids kulturminner og kulturmiljø. Dette kan skje i forbindelse med utarbeidelse av enten kommuneplan, kommunedelplan eller reguleringsplan ved regulering til hensynssone kulturmiljø.¹¹² Plan- og bygningsloven gir slik kommunene mulighet til å **verne** kulturminner og kulturmiljøer. Å **frede** kulturminner og kulturmiljøer, som er en strengere form for sikring, må gjøres via kulturminneloven og myndighet til det ligger hos Riksantikvaren og fylkeskommunene. Riksantikvaren har laget en veileder om forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer gjennom plan- og bygningsloven som et hjelpemiddel i den kommunale planleggingen.¹¹³

Andre lover

Flere andre lover som Naturmangfoldloven, Jordlova og Gravferdsloven er også relevante for kulturminner. Relevante paragrafer er:

Naturmangfoldloven:

- § 35 Nasjonalparker – I nasjonalparker skal ingen varig påvirkning av naturmiljø eller kulturminner finne sted, med mindre slik påvirkning er en forutsetning for å ivareta verneformålet.
- § 36 Landskapsvernområder – Som landskapsvernområde kan vernes natur- eller kulturlandskap av økologisk, kulturell eller opplevelsesmessig verdi, eller som er identitetsskapende. Til landskapet regnes også kulturminner som bidrar til landskapets egenart.
- § 37 Naturreservater – I et naturreservat må ingen foreta noe som forringer verneverdiene angitt i verneformålet. Et naturreservat kan totalfredes mot all

¹¹¹ Hvis det løse kulturminnet er kommet for dagen tilfeldig, ved funn, ved utgravning eller på annen måte og det ikke lengre er rimelig mulighet for å finne ut om det er noen eier (Lov om kulturminner § 12).

¹¹² Hensynssoner erstatter det som før endringen av plan- og bygningsloven i 2009 het «Spesialområde bevaring». Denne betegnelsen kan fortsatt finnes i eldre reguleringsplaner.

¹¹³ <https://www.riksantikvaren.no/veileder/planlegging-etter-plan-og-bygningsloven/>

virksomhet, tiltak og ferdsel. I forskriften kan det gis bestemmelser om vern av kulturminner i reservatet.

Jordlova:

- § 1 Føremål – Forvaltinga av arealressursane skal vera miljøforsvarleg og mellom anna ta omsyn til vern om jordsmonnet som produksjonsfaktor og ta vare på areal og kulturlandskap som grunnlag for liv, helse og trivsel for menneske, dyr og planter.
- § 8 Driveplikt – Finn departementet at jordbruksarealet ikkje vert drive, kan eigaren påleggjast å leiga jorda bort for ei tid av inntil 10 år, eller at jorda skal plantast til med skog, eller tiltak av omsyn til kulturlandskapet.
- § 9 Bruk av dyrka og dyrkbar jord – Departementet kan i særlege høve gi dispensasjon dersom det etter ei samla vurdering av tilhøva finn at jordbruksinteressene bør vika. Ved avgjerd skal det mellom anna takast omsyn til godkjende planar etter plan- og bygningslova, drifts- eller miljømessige ulemper for landbruket i området, kulturlandskapet og det samfunnsgagnet ei omdisponering vil gi.

Gravferdsloven:

- § 18 Opphøre av feste - Gravminne av kunstnerisk eller kulturhistorisk verdi skal om mulig bli stående på gravplassen.
- § 23 a. Krigsgraver – Graver for utenlandske soldater og krigsfanger (krigsgraver) fra første og andre verdenskrig skal være fredet uten tidsbegrensning, holdes i hevd og forvaltes med den verdighet som deres egenart tilsier.

Vedlegg 4: Tilskuddsordninger

Nedenfor er en liste over tilskuddsordninger for kulturminnetiltak som kan være aktuelle.

Formidling av kulturarv

Rettet mot profesjonelle formidlere og frivillige lag og foreninger. Prosjektene skal være knyttet til satsingene Vestfold og Telemarks kulturstrategier, ha regional betydning og komme fylkets befolkning til gode.

Viktige satsingsområder:

- bygge vikingfylket
- krigens kulturminner
- sjøfart og maritim kulturarv
- bruke kulturarven til å berike byer og tettsteder

Det gis ikke støtte til ordinær drift eller aktivitet, heller ikke utgivelser av litteratur eller musikk. Søknadsfrist 15. oktober til fylkeskommunen.

Fortidsminneforeningen.

Rettet mot eiere av kulturminner som står i fare for å gå tapt eller utsettes for betydelig forfall. Bygningene må være tilgjengelige for allmennheten og ha en plan for videre bruk. Istandsettingsarbeidet bør bidra til kunnskapsoverføring av tradisjonshåndverk. Tilskuddsordningen er del av Fortidsminneforeningens prosjekt Kulturminner for alle. Prosjektet skal styrke håndverkstradisjonene. Det startet i 2016 og varer i fem år. Søknadsfrist er 15. september til Fortidsminneforeningen.

Midlene kommer fra Sparebankstiftelsen DNB og fordeles av Fortidsminneforeningen.

Fredete kulturminne i privat eie

Rettet mot private eiere og forvaltere av fredete kulturminner og kulturmiljøer. I særlige tilfeller kan Riksantikvaren og regionalforvaltningen foreta egne satsninger med forankring i nasjonale strategiske satsninger. På bakgrunn av dette kan en mindre andel av tilskudd fra posten gå til kulturminner og kulturmiljøer som ikke er fredet.

Det kan søkes om tilskudd til istandsetting og vedlikehold. Dette gjelder og søknad om tilskudd til konservering av fast inventar. Søknadsfrist 1. november til Riksantikvaren.

Kulturminnefondet

Rettet mot private eiere av kulturminner, også frivillige lag og organisasjoner enten de eier kulturminner selv, eller forvalter dem på vegne av andre.

Kulturminnefondet støtter tiltak på alle typer faste kulturminner, som for eksempel boplasser, hus og bygninger, båter og fartøy, hageanlegg og bevaring av kulturlandskap. Søknadsfristen er løpende og sendes til Kulturminnefondet.

Verneverdige kulturminner

Rettet mot eiere eller brukere av verneverdige kulturminner. Eier eller bruker kan være privatperson, en stiftelse, styret i en forening/sameie eller liknende. Gjelder alle typer verneverdige kulturminner fra tiden etter 1650 – i privat eie eller drift, og som ikke er

fredet ved særskilt vedtak i medhold av kulturminneloven. Kulturminner prioritert i vedtatte fylkeskommunale og kommunale planer for kulturminneområdet prioriteres.

Det kan søkes om tilskudd til konkrete utbedrings-, tilbakeførings- og restaureringstiltak av alle typer. Tilskudd kan også benyttes ved særlig omfattende sikringsarbeid. Ordinært vedlikeholdsarbeid og standardheving faller utenfor ordningen. Tilskuddet er ment å dekke en del av utgiftene hvor en anbefalt antikvarisk løsning er dyrere enn standardutførelse. Tilskudd kan benyttes både til utvendige og innvendige arbeider, planlegging og arbeidsledelse. Tiltak som er iverksatt eller gjennomført er ikke tilsagnsberettiget. Søknadsfrist 1. oktober til fylkeskommunen.

Tilskudd til fartøy

Rettet mot eiere og forvaltere av fredete fartøy og fartøy som Riksantikvaren har gitt status som "verna skip".

Det kan søkes om tilskudd til sikring, istandsetting og vedlikehold av fartøy. Søknadsfrist 1. november til Riksantikvaren.

Tilskudd til brannsikring av tette trehusmiljø

Eiere av bygninger/anlegg innenfor tette trehusområder kan motta tilskudd. Det samme kan kommuner med tette trehusområder. Det er Riksantikvaren som definerer hvilke områder dette gjelder. Les mer om dette på Riksantikvarens nettside.

Det kan søkes om støtte til å:

- Oppdage brann
- Hindre spredning av brann
- Enkel slukking
- Utarbeide brannsikringsplan

Søknadsfrist 1. desember til fylkeskommunen.

Tilskudd til konservering av kirkekunst

Rettet mot kirkelige fellelråd og andre eiere og forvaltere av kirker.

Det kan søkes om tilskudd til konservering og restaurering av maleri, altertavler/alterskap, prekestoler, døpefonter, skulpturer, tekstiler, kirkesølv og annet inventar i kirken. Søknad kan sendes inn hele året, men det anbefales å sende innen 15. januar. Søknad sendes til Riksantikvaren.

Tilskudd til tekniske og industrielle kulturminner

Rettet mot ikke-statlige eiere og forvaltere av tekniske og industrielle kulturminner.

Det kan søkes om tilskudd til sikring, istandsetting og vedlikehold. Du kan også søke om støtte til tiltak som på annen måte sikrer eller dokumenterer tekniske og industrielle kulturminner. Søknadsfrist 1. november til fylkeskommunen.

Tilskudd til verdiskapingsarbeid på kulturminneområdet

Rettet mot offentlige og private aktører i forpliktende samarbeid og partnerskap på tvers av sektorgrenser og mellom forvaltningsnivå.

Det kan søkes om tilskudd til lokale og regionale utviklingsprosjekt, som dekker felt som næringsutvikling, steds kvalitet, miljø, klima, deltakelse, livskvalitet og nytenkning.

Søknad sendes til Riksantikvaren med kopi til fylkeskommunen. Riksantikvaren vil i nært samarbeid med aktuelle fylkeskommuner vurdere søknadene. Søknader blir behandlet fortløpende.

Dekning av utgifter til arkeologiske undersøkelser ved mindre, private tiltak
Hovedregelen i kulturminneloven er at offentlige og større, private tiltakshavere må betale for nødvendige arkeologiske registreringer eller utgravninger. Når det gjelder mindre, private tiltak, dekker staten helt eller delvis utgiftene. Du kan lese mer om mindre, private tiltak i rundskriv T2-07 på regjeringens nettsider.

Hvem kan få støtte?

Private tiltakshavere for arkeologiske undersøkelser.

Hvordan kan du få støtte?

Du skal ikke sende søknad om tilskudd til arkeologiske undersøkelser ved mindre, private tiltak. Når man søker om tillatelse til inngrep i automatisk fredete kulturminner, vurderer fylkeskommunen og Sametinget om søknaden gjelder et mindre, privat tiltak. Riksantikvaren tar den endelige avgjørelsen og utbetaler tilskuddet til den institusjonen som gjennomfører de arkeologiske undersøkelsene. Hvis tiltaket blir vurdert til å være et mindre, privat tiltak, dekker staten helt eller delvis utgiftene til de arkeologiske undersøkelsene. Søknad om tillatelse til inngrep i automatisk fredet kulturminne sendes til fylkeskommunen.

Dekning av utgifter til arkeologiske undersøkelser ved særlige grunner
Staten kan, helt eller delvis, dekke kostnadene til nødvendige arkeologiske undersøkelser, hvis det foreligger særlige grunner.

Hvem kan få støtte?

Tiltakshavere for arkeologiske undersøkelser.

Hvordan kan du få støtte?

Dersom du mener at det foreligger særlige grunner til at staten skal dekke disse kostnadene, bør tiltakshaveren gjøre greie for det når han eller hun søker om tillatelse til inngrep i et automatisk fredet kulturminne. Det er ingen faste regler for hva som kan være særlige grunner.

Finnerlønn

Riksantikvaren kan gi finnerlønn for funn av løse kulturminner som er eldre enn 1537, mynter som er eldre enn 1650 og samiske gjenstander som er fra 1917 eller eldre. Det kan også gis finnerlønn for skipsfunn som er mer enn 100 år gamle, for eksempel tilbehør, last og annet som har vært om bord, når eier ikke er kjent. Du skal ikke sende søknad om finnerlønn, det er Riksantikvaren som fastsetter og utbetaler finnerlønn, basert på anbefalinger fra de arkeologiske forvaltningsmuseene. Finnerlønn skal i utgangspunktet deles likt mellom finner og grunneier.

Tilskudd til brannsikring av steinkirker fra middelalderen
Rettet mot eiere av steinkirker fra middelalderen (før 1537). Søknadsfrist 31. januar til Riksantikvaren.

Major og advokat Eivind Eckbos legat
Midlene fordeles av styret i Eckbos legat. Legatet har ti satsingsområder, deriblant; norsk kunst, kulturliv og kulturvern.

Sparebankstiftelsen DNB
Støtter tiltak innen kunst, kultur, friluftsliv, idrett, naturkunnskap, nærmiljøaktiviteter og kulturarv.

SMIL – spesielle miljøtiltak i jordbruket
Midlene fordeles av Landbruksdirektoratet, og satsingsområde avhenger av kommunenes prioriteringer og tiltaksstrategi. Søknaden sendes kommunen.

NMSK – nærings- og miljøtiltak i skogbruket
Midlene fordeles av Landbruksdirektoratet, og satsingsområde avhenger av kommunenes prioriteringer og tiltaksstrategi. Søknaden sendes kommunen.

RMP – regionale miljøtilskudd i landbruket
Midlene fordeles av Landbruksdirektoratet, og satsingsområde avhenger av fylkesmannens prioriteringer. Søknaden sendes kommunen.

Rydd et kulturminne
Rydd et kulturminne tilbyr skoler, barnehager og idrettslag stipend på kr 4.000,- for å rydde og gjøre det tilgjengelig omkring et kulturminne i sitt nærmiljø. Formålet er at dette skal bygge bevissthet om lokale kulturminner og gjøre barn og unge stolte over sitt nærmiljø. Ordningen er drevet av Norsk Kulturarv.

Stiftelsen UNI
Stiftelsen UNI er en allmennyttig stiftelse som skal støtte tiltak som verner mennesker og fortidsminner. Stiftelsens vedtekter sier det slik: Stiftelsen UNI er en stiftelse med ideelt formål å fremme allmennyttig virksomhet innen skade- og miljøvern, for derved å bidra til en trygg utvikling i det norske samfunnet. Stiftelsens bidrag skal i første rekke være økonomisk støtte til prosjekter og påskjønnelse til institusjoner og enkeltpersoner.

Sat Sapienti – legat
Har som formål å yte gaver/bidrag til forskning som fremmer kjennskap til forståelsen av det industrielle miljøets betydning i bedriftene i Norge. Yte bidrag eller gaver til vedlikehold/forbedring av historiske minnesmerker i Norge. Også bidrag til offentlige museer, humanitære, kulturelle og samfunnsnyttige formål.

Vedlegg 5: Litteraturliste

- Aaserud, Anders, *Nye termovinduer i gamle rammer. En arbeidsbeskrivelse*. Artikkel på <https://www.byggogbevar.no/enoeek/artikler/isolerglass-i-gamle-rammer-arbeidsbeskrivelse> oppdatert 24.10.2018 (besøkt 20.11.2020).
- Aaserud, Lars, *Kornmagasinet - noe for seg sjøl*. 2020, Sande kornmagasin
- Aaserud, Lars, *Sande. En reise i tid gjennom 8000 år*, 2018, Sande historielag.
- *Bedre seinneolittisk enn aldri*. Artikkel publisert 10.06.2018 på <http://www.norark.no/prosjekter/ve-sondre-og-holm-skarsloekka-deponi/bedre-seinneolittisk-enn-aldri/> (besøkt 25.01.21).
- Bjørnløv-Larsen, Erik, Bergverksmuseet. Skrift nr. 5 Gruber og skjerp i Konnerudfeltet, 1990, Kongsberg.
- Berg, Bjørn Ivar og Nordrum, Fred Steinar, *Malmverk i Norge. Historikk og kulturminnevern*, 1992, Kongsberg.
- Frydenberg, Torleif, 1994, *Sande Historielag 1969-1994*, Sande historielag, 1994.
- Haugan, Axel, *Med Køl til Eidsfoss i 200 år*. 1997
- Helland, Amund, *Bergverksdrift og stenbrydning i Norge*, 1901, Bergen, John Griegs forlag.
- Hjertholm, Sverre, *Arbeiderbevegelsen i Vestfold. Trekk fra den politiske og faglige arbeiderbevegelsen 1906-1956*. Papirutgave 1956, Vestfold fylkes arbeiderparti. Nettutgave 2003, Høgskolen i Vestfold, Tønsberg. <http://www-bib.hive.no/tekster/tunsberg/arbeiderbevegelsen/index.html> (besøkt 01.09.2020)
- Galleberg – et lite samfunn med rik historie, 1992, Samarbeidsutvalget ved Galleberg skole.
- Grov, Torbjørn, *Rundt Sandebukta. Kulturårbok for Sande 1988: «Sande Sogn – innenfor sirkumferensen til to bergverk»*, 1988, Sande kulturkontor.
- Grov, Torbjørn, *Rundt Sandebukta. Kulturårbok for Sande 1995: Vannkunsten ved Borgen Gruve»*, 1995, Sande kulturkontor.
- Grov, Torbjørn, *STEIN: Aktiviteter gruvedrift og malmfrakt rettet mot Eidsfoss jernverk (1697-1885)*, 1999, Norske Amatørgeologers sammenslutning.
- Planbeskrivelse med konsekvensutredning – Sande sentrum områderegeringsplan, 05.10.2015.
- Rian, Øystein, *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671 – 1821*, 1980, Vestfold fylkeskommune.
- Riksantikvaren, Presisering av fredningsvedtak daterer 6. juni 1923 for buret på Valle, Valleveien 47, Gnr. 17, Bnr. 1-2, Sande kommune, 20. desember 2011, Oslo. Tinglyst 10. januar 2012, Statens kartverk.
- Rygh, Olaf, *Norske Oldsager. Ordrede og forklarede*, 1885, Christiania (faksimileutgave Tapir forlag, Trondheim 1999)
- Talleraas, Lise, *Fredete bygninger og anlegg i Vestfold*, 1992, Vestfold fylkeskommune.
- Vestfold fylkeskommune, Skinner og minner. Fase 2. Modernisering av Vestfoldbanen. Konsekvenser for kulturminnene. Delrapport for Sande, 1994 (nytt opptrykk 1996), NSB Bane region nord.
- Vestfold fylkeskommune, Skinner og minner. Fase 2. Modernisering av Vestfoldbanen. Konsekvenser for kulturminnene. Kulturminnelokaliteter, Sande – Holmestrand – Våle - Borre, 2000.